

**UNIVERSITATEA „BABEȘ – BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE**

Doctorat științific în domeniul Istorie

**Dacii din zona Tisei Superioare
(sec. I a. Chr. – sec. II p. Chr.)
(REZUMAT)**

**Conducător de doctorat
prof. univ. dr. Gudea Nicolae**

**Doctorand
Ardeleanu Marius**

Cluj – Napoca
2013

Cuvinte cheie: daci, cronologie, Bazinul Tisei Superioare, cultura Przeworsk, descoperiri monetare, importuri romane.

CUPRINS

- I. Introducere
 - I.1. Limitele spațiale și temporale
 - I.2. Argument
 - I.3. Structura lucrării
- II. Cadrul geografic
- III. Istoricul cercetărilor, stadiul cunoștințelor și al publicării descoperirilor de epocă La Tène D (sf. sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr.) și epoca romană - *Barbaricum* (sec. II – III p. Chr.) în bazinul Tisei Superioare
 - III.1. Istoricul descoperirilor
 - III.2. Stadiul publicării și cunoștințelor
- IV. Schiță etnoculturală și istorică a bazinului Tisei Superioare (sec. II a. Chr. – sec. III/IV p. Chr.)
 - IV.1. Populații și culturi arheologice atestate în bazinul Tisei Superioare
 - IV.2. Războinici ai grupului Padea – Panaghiurski Kolonii și spațiul Tisei Superioare
 - IV.3. Situația etno-demografică în zona de nord-vest a României pe parcursul secolului I p. Chr. și la începutul secolului al II-lea p. Chr
 - IV.4. Istoria timpurie a vandalilor. Surse literare antice și realități arheologice
 - IV.5. Consecințele războaielor marcomanice
- V. Repertoriul descoperirilor din perioadele La Tène târziu și perioada romană (sf. sec. II a. Chr. – sec. III p. Chr.)
 - V.1. Metoda de lucru
 - V.2. Repertoriul descoperirilor
- VI. Analiza descoperirilor
 - VI. 1. Așezări și complexe
 - VI.1.1. Amplasarea și tipologia așezărilor
 - VI.1.2. Complexe
 - VI.1.2.1. Complexe de locuit și anexe gospodărești
 - VI.1.2.1.1.Locuințe

- VI.1.2.1.1.1. Locuințe adâncite
 - VI.1.2.1.1.2. Locuințe de suprafață
 - VI.1.2.1.2. Anexe gospodărești
 - VI.1.2.1.2.1. Construcții (magazii, șoproane)
 - VI.1.2.1.2.2. Gropi de depozitare a proviziilor și gropi reziduale
 - VI.1.2.1.3. Fântâni
 - VI.1.2.2. Instalații pentru încălzire și prepararea hranei
 - VI.1.2.2.1. Vetre de foc
 - VI.1.2.2.2. Cuptoare menajere
 - VI.1.2.3. Ateliere
 - VI.1.2.3.1. Ateliere de olărit
 - VI.1.2.3.2. Ateliere metalurgice
 - VI.1.2.3.3. Ateliere de orfevrărie
 - VI.1.2.4. Gropi patrulare de tipul *cu pereții arși*
- VI.2. Cetăți și așezări fortificate
 - VI.2.1. Organizarea și caracterul fortificațiilor
 - VI.2.1.1. Așezări fortificate
 - VI.2.1.2. Cetăți
 - VI.2.2. Tipuri de fortificații
- VI.3. Complexe și manifestări ritualice și de cult
 - VI.3.1. Morminte
 - VI.3.1.1. Morminte de incinerare
 - VI.1.3.1.1. Morminte de incinerare în tumuli
 - VI.1.3.1.2. Morminte de incinerare plane
 - VI.3.1.2. Morminte de înhumare
 - VI.3.2. Complexe de cult
 - VI.3.2.1. Construcții
 - VI.3.2.2. Gropi, vetre și spații cu amenajare mai specială
 - VI.3.3. Obiecte de cult, figurine zoo și antropomorfe
- VI.4. Cultura materială
 - VI.4.1. Vase din lut
 - VI.4.1.1. Vase pentru păstrarea proviziilor
 - VI.4.1.2. Vase pentru gătit

- VI.4.1.3. Vase pentru servit masa
- VI.4.1.4. Vase pentru transportul lichidelor și băut
- VI.4.1.5. Vase folosite la iluminat
- VI.4.2. Unelte și obiecte de utilitate casnică și meșteșugărească
 - VI.4.2.1. Unelte agricole
 - VI.4.2.1.1. Brăzdare de plug
 - VI.4.2.1.2. Seceri
 - VI.4.2.1.3. Coase
 - VI.4.2.1.4. Cosoare
 - VI.4.2.1.5. Săpăligă
 - VI.4.2.2. Unelte de fierar și orfevrar
 - VI.4.2.2.1. Clești
 - VI.4.2.2.2. Perforatoare
 - VI.4.2.2.3. Dălți
 - VI.4.2.2.4. Creuzete
 - VI.4.2.2.5. Tipare
 - VI.4.2.2.6. Nicovală
 - VI.4.2.2.7. Ciocane
 - VI.4.2.3. Unelte folosite la prelucrarea lemnului
 - VI.4.2.3.1. Topoare
 - VI.4.2.3.2. Răzuitoare
 - VI.4.2.3.3. Dălți
 - VI.4.2.3.4. Ic
 - VI.4.2.4. Unelte pentru prelucrarea pietrei
 - VI.4.2.5. Materiale de construcții
 - VI.4.2.6. Unelte și obiecte de utilitate gospodărească
 - VI.4.2.6.1. Fusaiole
 - VI.4.2.6.2. Greutăți de lut arse
 - VI.4.2.6.3. „Calapoade”
 - VI.4.2.6.4. Cuțite
 - VI.4.2.6.5. Sule
 - VI.4.2.6.6. Cârliche de pescuit
 - VI.4.2.6.7. Amnare
 - VI.4.2.6.8. Lădițe și chei

- VI.4.2.6.9. Găleți
- VI.4.2.1.10. Râșnițe
- VI.4.2.1.11. Foarfece
- VI.4.2.7. Alte piese
- VI.4.3. Arme și piese de echipament militar
 - VI.4.3.1. Piese de armament și accesorii
 - VI.4.3.1.1. Spade și teci de la spade
 - VI.4.3.1.2. Vârfuri de lance, sulită și călcâie de lance
 - VI.4.3.1.3. Vârfuri de săgeți
 - VI.4.3.1.4. Pumnale de luptă
 - VI.4.3.2. Piese de protecție și echipament militar
 - VI.4.3.2.1. Umbo-uri și mânere de la scut
 - VI.4.3.2.2. Cămăși de zale și solzi
 - VI.4.3.2.3. Coifuri
 - VI.4.3.3. Piese de echipament pentru călăreți și cai
 - VI.4.3.3.1. Pinteni
 - VI.4.3.3.2. Zăbale
- VI.4.4. Piese de vestimentație și podoabe
 - VI.4.4.1. Fibule
 - VI.4.4.2. Catarama, paftale și inele de curea
 - VI.4.4.3. Aplici și garnituri de centură
 - VI.4.4.4. Brățări
 - VI.4.4.5. Inele
 - VI.4.4.6. Mărgele
 - VI.4.4.7. Ace de păr (și de cusut)
 - VI.4.4.8. Pandantive
- VI.4.5. Obiecte de toaletă și întreținere corporală
 - VI.4.5.1. Piepteni
 - VI.4.5.2. Oglinzi
 - VI.4.5.3. Cuțite de ras (brici)
 - VI.4.5.4. Pensete
 - VI.4.5.5. Alte obiecte de toaletă
- VI.4.5. Tezaure și descoperiri de monede izolate
 - VI.4.5.1. Moneda grecească

- VI.4.5.2. Monede celtice și dacice
 - VI.4.5.2.1. Monede celtice târzii
 - VI.4.5.2.2. Monede dacice
- VI.4.5.3. Descoperirile monetare de tip Dyrrhachium, Apollonia și romane republicane
- VI.4.5.4. Denarii romani imperiali
- VI.5. Importurile romane din Bazinul Tisei Superioare (sec. II – IV p. Chr.)
 - VI.5.1 Repertoriul descoperirilor de importuri romane în bazinul Tisei Superioare
 - VI.5.1.1. Metoda de lucru
 - VI.5.1.2. Catalogul descoperirilor
 - VI.5.2. Analiza descoperirilor
 - VI.5.2.1. Ceramica
 - VI.5.2.1.1. Ceramica de uz comun
 - VI.5.2.1.2. Ceramica de tip *terra sigillata*
 - VI.5.2.2. Materiale de construcție
 - VI.5.2.3. Piese de metal
 - VI.5.2.3.1. Piese de armament și echipament militar
 - VI.5.2.3.1.1. Spade
 - VI.5.2.3.1.2. Coifuri
 - VI.5.2.3.1.3. Fragmente de la centură
 - VI.5.2.3.1.4. *Umbo* de scut
 - VI.5.2.3.2. Accesorii vestimentare
 - VI.5.2.3.2.1. Fibule
 - VI.5.2.3.2.2. Aplici
 - VI.5.2.3.3. Vase de bronz
 - VI.5.2.3.4. Obiecte din aur și pietre prețioase
 - VI.5.2.3.5. Clopoței
 - VI.5.2.3.6. Alte obiecte de metal
 - VI.5.2.4. Vase din sticlă
 - VI.5.3. Piese romane din nord-vestul României aflate în colecții particulare sau muzee
 - VI.5.4. Cronologia pieselor de import romane din Bazinul Tisei Superioare

VI.5.4.1. Sec. II p. Chr. (etapa B₂-B₂/C_{1a})

VI.5.4.2. Ultima treime a sec. II p. Chr. – prima jumătate
a sec. III p. Chr. (etapa B₂/C_{1a}-C_{1b})

VI.5.4.3. Sec. III p. Chr. (etapa C_{1b}-C₂)

VI.5.4.4. Primele trei sferturi ale sec. IV p. Chr. (etapa C₃)

VII. Considerații finale

VIII. Abrevieri și bibliografie

IX. The Dacians from Upper Tisza Basin (*Summary*)

X. Ilustrație

X.1. Tabele

X.2. Anexe

X.3. Planșe

X.4. Hărți

Cap. I. Introducere.

I. 1. Limitele spațiale și temporale. Zona geografică care a fost studiată în această lucrare reprezintă o regiune distinctă, care ocupă partea de nord-est a bazinului carpatic. Ca teritoriu, este un spațiu închis, mărginit spre nord de Munții Beskizi și Carpații polonezi, spre vest de înălțimile Gemer-Tatra iar spre est și sud-est de ramurile nordice ale Carpaților Orientali, respectiv linia ce delimitează nu numai administrativ dar și natural (pe cumpăna apelor) județul Maramureș de județele Bistrița-Năsăud și Suceava. Cursul graniței sudice este mai greu de delimitat deoarece aici trebuie avut în vedere atât întinderea bazinului hidrografic al Tisei Superioare împreună cu afluenții ei cât și anumite fenomene arheologice care nu suprapun automat aceleași regiuni geografice. Spre vest, această graniță, traversează Câmpia Ungară (Alföld) și se poate spune că coincide aproximativ cu o linie imaginară între orașele Debrecen și Oradea¹. Pe teritoriul României limita sudică a fost determinată mai precis, respectiv pe cursul inferior al râului Barcău care separă Câmpia Eriului de Câmpia Crișanei, inclusiv afluenții de pe partea sudică. Mai spre est, intervine Depresiunea Șimleului (având spre sud limita Munților Meseș și Muntele Plopiș), urmând apoi limes-ul Daciei Porolissensis².

¹ OLEŢZKI 2000, 507.

² MATEI/STANCIU 2000, 11.

Ca unități administrative, pentru spațiu nord-vestic al României am avut în vedere suprafața integrală a județelor Maramureș și Satu Mare, jumătatea nordică județul Sălaj și partea nordică a județului Bihor. În Ucraina, teritoriul pe care se află cursul superior al Tisei este reprezentat, din punct de vedere administrativ, de regiunea *Transcarpatia* (*Zakarpattya*, *Ciscarpatia*), în Slovacia regiunile Košice și Prešov, iar din Ungaria județul Szabolcz-Szatmár-Bereg și două treimi (partea nordică) din județul Borsod-Abaúj-Zemplén.

Din punct de vedere cronologic, lucrarea și-a propus să surprindă principalele aspecte și caracteristici ale civilizației dacice din perioada clasică (sfârșitul sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr.) și perioada romană (sec. II – III p. Chr.), dintr-un spațiu unitar, bine delimitat din punct de vedere geografic.

I. 2. Argument. Principalul "izvor" pentru alegerea acestei teme îl reprezintă, în special, noile descoperiri arheologice, ce pun într-o altă lumină relațiile populației dacice cu cele sarmatice și germanice (în special purtătorii culturii Przeworsk) și modalitățile în care au interacționat până la apariția altor neamuri barbare, dar și faptul că această perioadă și zonă au beneficiat de puțină atenție din partea specialiștilor, în realitate problema fiind atinsă sub alte forme și într-o lumină mai reală, la noi în țară, abia în ultima perioadă.

Interesul este datorat faptului că această zonă, prin conținut și extensie cronologică, acoperă unul dintre segmentele decisive pentru posibilitatea de a înțelege evoluțiile care preced structurarea lumii central-europene medievale timpurii, cu punct de greutate asupra a ceea ce au putut să însemne diversele procese etnogenetice.

Tema lucrării, de cel mai mare interes, presupune, înainte de toate, actualizarea instrumentarului teoretic și metodologic, în raport cu stadiul actual al demersurilor efectuate în această direcție, adică reevaluarea posibilităților reale de a determina semnificația etnică a vestigiilor arheologice. Desigur, astfel de șanse devin reale prin utilizarea unor norme teoretice și metodologice rezonabile. Cel puțin în cazul perioadei de care ne ocupăm, noile interpretări ale datelor pozitive, furnizate de arheologie, par să coincidă, la modul surprinzător aproape, informațiilor datorate surselor literare.

Fiind o lucrare cu temă arheologică propriu-zisă, încercarea de a poziționa cronologic cât mai strâns categoriile de vestigii expresive în acest sens, reprezintă o miză principală. Pe baza rezultatelor obținute, de la sit la sit, pe măsura stadiului cunoștințelor, este necesară racordarea situației de ansamblu la cronologia central-

europeană pentru *Barbaricum*-ul din epoca romană imperială. Acest demers, deși inițiat spre mijlocul anilor '90 (în România), poate fi completat la modul substanțial. De reținut este faptul că acest sistem cronologic unitar pentru un teritoriu vast, presupune argumentarea diferențelor regionale.

Cercetarea acestei teme o considerăm deosebit de importantă pentru posibilitatea de a reconstitui, în virtutea cunoștințelor pozitive (săpăturile arheologice, unele publicate sau cu rezultate menționate, altele inedite) cunoscute din ultimele două decenii mai ales, un fenomen cât se poate de interesant, anume coabitarea – și consecințele acesteia – dintre dacii epocii Latène târzii, apoi urmașii lor din epoca romană imperială și nou veniții germani răsăriteni, vandalii (purtătorii culturii Przeworsk în zonă) și, aproape concomitent sosiți, gepizii, alt neam germanic, care va supraviețui în Transilvania până în sec. VII.

I. 3. Structura lucrării. În cadrul subiectului aprofundat, după prezentarea și delimitarea zonei din punct de vedere geografic și istorico-arheologic, a specificului ei, au fost analizate stadiul actual al cunoștințelor și cercetărilor, apoi situația etno-demografică a acestei zone, consecințele și schimbările petrecute aici în urma acțiunilor lui Burebista, a războaielor daco-romane și a celor marcomanice.

Cea mai mare parte a lucrării este cuprinsă în capitolele V și VI. Capitolul V cuprinde, după prezentarea metodei de lucru, un Repertoriu al tuturor descoperirilor din bazinul Tisei Superioare datate de la sfârșitul sec. II a. Chr. (unele, descoperirile monetare, de exemplu, de la mijlocul secolului) și până la sfârșitul sec. III p. Chr. (câteva piese de import datate la începutul sec. IV. p. Chr. au fost și ele incluse în Catalogul descoperirilor). Capitolul al șaselea cuprinde analiza tuturor descoperirilor din spațiul și perioada cuprinsă în lucrare. Analiza descoperirilor s-a făcut diferențiat. Pentru început s-a făcut analiza așezărilor, fortificațiilor și a complexelor arheologice (locuințe, anexe, ateliere), după care au fost prezentate complexe (morminte) și manifestările ritualice și de cult (gropi, obiecte de cult). Partea cea mai însemnată a acestui capitol a fost ocupată de analiza obiectelor ce fac parte din cultura materială (vase, unelte, arme și piese de podoabă și vestimentație). Analiza materialelor a cuprins și descoperirile de monede (grecești, celtice, dacice și romane) și piese de import romane descoperite în bazinul Tisei Superioare.

În partea de final a lucrării au fost elaborate concluziile finale (Capitolul VII), rezumatul în limba engleză, abrevierile și bibliografia folosite și ilustrația (care cuprinde tabelele, anexele, planșele și hărțile).

Cap. III. Istoricul cercetărilor, stadiul cunoștințelor și al publicării descoperirilor de epocă La Tène D (sf. sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr.) și epoca romană - Barbaricum (sec. II – III p. Chr.) în bazinul Tisei Superioare. Interesul pentru descoperirile antice este cu certitudine mult mai vechi decât primele cercetări cu caracter științific, fiind legat în principal de constituirea unor colecții de piese cu valoare reală, simbolică sau de prestigiu pentru deținătorii lor.

III. 1. Istoricul descoperirilor. Acest capitol a fost structurat în cinci subcapitole în care au fost descrise istoricul descoperirilor aparținând perioadei studiate în lucrare: perioada cu descoperiri făcute până în 1918, perioada interbelică (perioadă în care descoperirile au scăzut mult la număr), perioada 1950-1990 (cercetările arheologice au luat amploare în toate cele patru țări care formează azi bazinul Tisei Superioare), perioada 1990-2012 (când, cu unele excepții notabile din nord-vestul României, după anii 1990 s-a înregistrat o scădere a descoperirilor).

III. 2. Stadiul publicării și cercetării. Analizând toate informațiile publicate, se poate spune că, cu unele excepții, publicarea descoperirilor se află într-un stadiu destul de mulțumitor. Există deja informații primare începând din secolul al XIX-lea, când în cadrul rapoartelor anuale ale Muzeului Național Ungar despre noile achiziții, au fost publicate mai multe piese de armament³. Informații sunt furnizate și de monografiile de comitat, aici remarcându-se activitatea colecționarilor A. Vende (descoperirile de la Apa și Boinești), A. Jósa pentru nord-estul Ungariei⁴ și T. Lehoczky pentru Ucraina subcarpatică. Publicarea pieselor a fost continuată în anii 1930 cu reluarea pieselor vandalice din comitatul Szabolcs⁵ și cu reluarea pieselor germanice din Slovacia⁶. Dacă problemele cronologice erau rezolvate destul de corect de către cercetători, atribuirea etnică a descoperirilor lăsa mult de dorit. Materialul arheologic redus pe care îl aveau la îndemână, ca și utilizarea izvoarelor istorice fără o suficientă analiză critică, determina adesea formularea unei concluzii eronate.

Publicarea sistematică a descoperirilor a fost posibilă în urma unor repertorii. În Ucraina subcarpatică se remarcă activitatea lui J. Kobal⁷, în nord-estul Ungariei publicarea unui studiu referitor la umbourile de scut⁸. Pentru nord-vestul României

³ Rapoarte semnate aproape în fiecare an de HAMPEL în AÉ. VI, 1885, 151-152; AÉ. XI, 1891, 141-142; AÉ. XXVIII, 1908, 250-261.

⁴ VENDE 1909; JÓSA 1899.

⁵ RICHTOFEN 1930.

⁶ BENNINGER 1937.

⁷ KOBAL 1992-1993.

⁸ ISTVÁNOVITS/KULCSÁR 1992.

descoperirile au fost incluse în mai multe repertorii vizând diferite microzone geografice⁹ și apoi zonale¹⁰, toate culminând, pentru acest spațiu cu un repertoriu exhaustiv privind epoca romană din nord-vestul României¹¹.

În istoriografia românească s-a ajuns la părerea acceptată în general conform căreia populația de bază care trăia în acest teritoriu au fost dacii liberi, lucru care nu este pe deplin dovedit arheologic. S. Dumitrașcu consideră că pe lângă dacii liberi s-au stabilit aici și purtători ai culturii Lipița (costobocii) pentru ca mai apoi să se infiltreze purtători ai culturii Przeworsk, vandalii¹². În schimb, după părerea lui G. Diaconu este greu de admis pătrunderea costobocilor dincolo de Carpați din locul lor de baștină, dar prezența vandalilor este după același autor indiscutabilă, bazându-se în principal pe “mărturia” furnizată în special de cimitirul de la Medieșul Aurit¹³.

Totuși, cu excepția perioadei lui Burebista și cel puțin până la începutul primului secol al erei noastre, bazinul Tisei Superioare nu a fost un teritoriu dominat doar de populația dacă liberă, a cărei prezență este evidentă că nu poate fi negată, ci mai degrabă a evoluat ca unul în care grupuri de populații distincte ca etnic și grad de civilizație și-au consumat destinul, pe o durată mai lungă sau mai scurtă. Este vorba de prezența, alături de daci, a unor triburi celtice și germanice, purtătoare a vestigiilor caracteristice mediului Przeworsk, iar pentru zona vestică (începând cu zona Careilor, spre sud), a sarmaților¹⁴.

Capitolul IV. Schiță etnoculturală și istorică a bazinului Tisei Superioare (sec. II a. Chr. – sec. III/IV p. Chr.). Bazinul Tisei Superioare, pentru perioada mijlocie a Latênului european a fost o zonă de contact dintre celți și daci. Începând cu sfârșitul perioadei Latênului (sec. I d. Hr.) a devenit o zonă de contact între culturile materiale germanice de origine nordică și sarmatice din zonele de câmpie cu elementele dacice. În epoca romană, pentru studiul acestei zone trebuie luate în considerare și persistențele culturii materiale dacice din perioada anterioară, dar și procesul de romanizare a culturii materiale barbare, în special între provinciile Dacia și Pannonia.

Identificarea unor triburi menționate în izvoarele scrise cu grupuri sau culturi arheologice este un aspect care apare în aproape toate studiile referitoare la descoperirile arheologice din bazinul Tisei Superioare, unele dintre ele reușind să

⁹ MATEI 1986, STANCIU 1992.

¹⁰ STANCIU 1995.

¹¹ MATEI/STANCIU 2000.

¹² DUMITRAȘCU 1975, 57-58; DUMITRAȘCU 1993, 107-108.

¹³ DIACONU 1986, 303.

¹⁴ MATEI/ STANCIU 2000, 14.

aducă idei noi, altele centralizând toate datele anterioare. Fără a analiza critic fiecare părere exprimată asupra unor populații sau grupuri de populații prezente în bazinul Tisei Superioare, în acest capitol s-au sintetizat informațiile privind principalele populații atestate literar și arheologic în arealul geografic discutat.

IV. 1. Populații și culturi arheologice atestate în bazinul Tisei Superioare. Celții. În momentul venirii celților în această regiune, zona Tisei Superioare era locuită de două grupuri culturale diferite: Kuștanovice și Sanislău-Nir¹⁵. Așezările celtice s-au suprapus peste vechile așezări aparținând culturii Kuștanovice, pe care unii autori (Z. Bukowski, V.G. Kotigoroško) consideră a-i reprezenta pe vechii traci sau scito-traci. Dar în opinia lui M. Ołędzki cultura Kuștanovice pare mai adecvată să fie asociată cu geto-dacii sau mai degrabă cu proto-dacii, căci se observă că, cultura lor materială (în special ceramica) este într-un mod izbitor similară cu cultura dacică din secolul I d. Hr., adică în faza ei de deplină maturitate¹⁶. După analiza tuturor elementelor celtice în zona Tisei Superioare, M. Ołędzki consideră că sosirea celților în Tisa Superioară a avut loc cel mai devreme în a doua jumătate a secolului IV î.d.Hr.¹⁷. Astfel, în concluzie, consideră că așezările celților încep să se dezvolte pe deplin nu mai timpuriu de începutul fazei La Tène B₂, adică la scurt timp sau înainte de 300 î.d.Hr. și continuă până la sfârșitul La Tène D₁, adică jumătatea secolului I î.d.Hr., când nu dispăre cu totul, dar începe să decadă și să piardă supremația politică în zonă, lucru atestat arheologic prin apariția numeroaselor așezări dacice.

Dacii. Până de curând antichitățile dacice din zona Tisei Superioare, nu au constituit obiectul unui studiu special. La acest lucru a contribuit și limitarea cercetărilor de teren și a publicării materialelor de teren ceea ce a dus la îngustarea elaborărilor și la nerezolvarea unor serii de probleme cardinale pentru aceste zone.

Prima dintre ele se referă la determinarea momentului pătrunderii și a nivelului de influență asupra substratului și apoi a dezvoltării culturilor locale. Cercetătorii slovaci (P. Jurečko, M. Lamiová-Schmiedlová, T. Kolník) sunt oarecum unanimi în a atribui apartenența culturală a populației din partea de vest a Tisei Superioare în faza mai veche a perioadei romane timpurii cu purtătorii *culturii Lipița*, diferențele fiind doar la apariția ei relativă în regiune. În schimb V. Kotigoroško consideră că nu există nici un temei pentru confirmarea prezenței culturii Lipița în zona Tisei Superioare,

¹⁵ KOTIGOROŠKO 1991, 120; KOTIGOROŠKO 1995, 32.

¹⁶ OŁĘDZKI 2000, 521.

¹⁷ OŁĘDZKI 2000, 521.

argumentând că aici nu sunt cunoscute nici așezări, nici necropole ale purtătorilor ei, iar vasele ceramice le consideră caracteristice pentru întreg teritoriul ocupat de triburile daco-getice.

Cultura dacică din Tisa Superioară, este atribuită de Gh. Bichir *costobocilor*¹⁸, bazându-se și pe izvoarele literare¹⁹. Datează această locuire dacică între mijlocul secolului I î.d.Hr. (deci din vremea lui Burebista) până în primele decenii ale secolului III d.Hr., admitând că unele complexe ar fi putut înceta chiar la sfârșitul secolului II d.Hr., când în zonă, în noile condiții istorice, apare cultura Tumulilor Carpatici.

Dacii mari au fost identificați arheologic cu *cultura tumulilor carpatici*²⁰, în care se găsește și o puternică componentă a culturii materiale dacice periferice. De asemenea, dacii mari au fost legați și de descoperirile de la Medieșul Aurit²¹.

Costobocii. Au fost identificați cu cultura tumulilor carpatici²², cu cultura Lipița²³ sau pentru perioada de după războaiele marcomanice cu descoperirile de la Medieșu Aurit²⁴. După părerea lui Diaconu, costobocii nu pot fi localizați în interiorul arcului carpatic²⁵, fiind situați în zona nordică, muntoasă a Moldovei și în Bucovina.

Sarmații. O parte a granițelor stăpânite de daci spre nord-vest și vest au suferit o modificare în cursul primei jumătăți a sec. I d. Hr. Este perioada în care în câmpia tiso-dunăreană pătrund triburi ale sarmaților iazigi²⁶. Este sigur că apariția acestor triburi sarmatice pe la 20 d. Hr.²⁷ a avut loc în urma strămutării lor din spațiul nord-pontic, probabil în urma unei acțiuni calculate de Imperiul roman, la fel de sigur fiind și faptul că ele au afectat locuirea dacică din aceste zone.

Vandalii. Cultura Przeworsk începe să pătrundă în bazinul carpatic relativ la o dată timpurie; prezența ei fiind abia sesizabilă. Cele mai timpuri, bine documentate descoperiri vin de la marele cimitir multicultural de la Zemplin²⁸ și probabil cel de la Kvacovce.

¹⁸ BICHIR 1973; BICHIR 1997, 23-34.

¹⁹ Fiind, la rândul său, de acord cu părerea că, cele două localități pomenite de Ptolemeu, *Setidava* și *Susudava*, ar fi de fapt Malaja Kopanja și respectiv Zemplin (BICHIR 1997, 17).

²⁰ BICHIR 1997, 759.

²¹ DUMITRAȘCU/BADER 1967, 51.

²² KOTIGOROŠKO 1991, 168; KOTIGOROŠKO 1995, 189.

²³ IONIȚĂ 1997, 891-892.

²⁴ DUMITRAȘCU 1993, 108.

²⁵ DIACONU 1986, 303.

²⁶ Acest lucru îl spune clar Pliniu cel Bătrân (*Hist. Nat.*, IV, 80): în vremea sa (sec. I d.Hr.) „dacii au fost împinși de sarmați din câmpia dintre Dunăre și Pădurea Hercinică în munți și până la râul Parthissus (Tisa)”; (cf. Izvoare 1964, 402).

²⁷ DÖRNER 1971, 688.

²⁸ BUDINSKÝ-KRIČA/LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 241-250.

După Ołędzki, aceste slabe urme ale prezenței purtătorilor culturii Przeworsk nu poate schimba faptul că bazinul superior al Tisei a rămas sub conducerea dacilor până la sfârșitul perioade romane timpurii²⁹. O schimbare radicală se produce la cumpăna dintre perioada romană timpurie și cea târzie (imperială), adică în timpul războaielor marcomanice, când sosirea vandalilor hasdingi este însoțită de apariția în zona Tisei a unui bogat material Przeworsk.

Astingii sau *Hasdingii*. Cele două denumiri cu care apar în izvoare, referindu-se neîndoielnic la același trib, a fost folosit de autorii antici ca nume de acoperire pentru mai multe triburi germanice, nou venite în zona de graniță a Daciei³⁰ în timpul războaielor marcomanice. Sunt identificați cu mai toate descoperirile germanice timpuri din zona Tisei superioare. După părerea lui Bóna, după războaiele marcomanice ei se pot identifica arheologic numai în zona de vest al acestui areal, legați în mod direct de descoperirile de la Ostrovany și Cejkov³¹.

Burii. Au fost legați în izvoarele scrise de *lugi* și asemenați suebilor. Identificarea lor în descoperirile arheologice este deocamdată neelucidată. După unii autori ei ar trebui căutați undeva în nord-estul Ungariei, nord-vestul României în preajma războaielor daco-romane³².

Cotinii. Acest trib a fost identificat arheologic cu cultura materială Puchov³³, având în cadrul ei atât materiale celtice, dar și de natură dacică, de factură arhaică sau influențe Przeworsk, începând cu sec. I d. Hr.

Lakringii. Nu este clară apartenența lor la vandali³⁴. Bazându-se pe izvoare antice care relatează că hasdingii pradă așezările lakringilor, Ołędzki presupune că ei au trăit în bazinul Tisei superioare înaintea perioadei războaielor marcomanice și propune o identificare arheologică cu cele câteva morminte din necropola de la Zemplin datate în faza B_{1c}-B₂. Bazându-se pe terminația „-ing“, I. Bóna consideră că este un nume de dinastie conducătoare a viktovalilor.

Dakringii. Foarte probabil că ei apar în izvoare scrise datorită unei greșeli de copiere explicate prin confundarea literei grecești „Λ“ cu „Δ“³⁵. Acest nume de trib a

²⁹ OŁĘDZKI 1999, 108.

³⁰ BÓNA 1986, 62; GODŁOWSKI 1994, 70; OŁĘDZKI 1999, 108.

³¹ BÓNA 1986, 62.

³² BÓNA 1986, 63; GODŁOWSKI 1994, 69; STANCIU 1995, 172.

³³ PIETA 1982, 213.

³⁴ GODŁOWSKI 1994, 70.

³⁵ OŁĘDZKI 1999, 109.

fost explicat și ca o posibilă expresie a unei coabitări dacice cu lakringii, reflectat larg în descoperirile arheologice din spațiul Tisei superioare³⁶.

Viktovalii. Nu este pe deplin clară apartenența lor la vandali³⁷. După unii cercetători ei sunt de fapt o a doua denumire a hasdingilor; după părerea lui I. Bóna și M. Olędzki este un trib separat și apare după războaiele marcomanice în nord-vestul Daciei și în secolul al IV-lea undeva în bazinul Tisei superioare³⁸. I. Bóna exclude prezența hasdingilor după războaiele marcomanice și leagă mormintele cu arme de viktovali. După părerea aceluiași autor, acest trib nu se mai individualizează arheologic în secolele III-IV, cultura materială atribuită lor identificându-se cu cea a gepizilor³⁹.

Gepizii. O eventuală legătură a provinciei Dacia cu gepizii a fost deja presupusă pe baza izvoarelor scrise la sfârșitul secolului al II-lea, când un guvernator sau comandantul unei legiuni din Dacia luptă cu ei⁴⁰.

Quazii. Această populație germanică deosebit de activă în zona Dunării Mijlocii, a fost identificată inițial, pentru spațiul Tisei Superioare, în zona orașului Miskolc, în așezările de la *Rákóczi utca*, *Sötétkapu*, *Szirma*⁴¹. Mai târziu, elementele quade descoperite în aceste puncte, au fost considerate importuri, iar materialul arheologic din aceste așezări a fost legat de vandali⁴².

„*Alte popoare germanice*“. I. Bóna folosește această expresie privind identificarea locuitorilor așezării de la Rétközberencs cu un „popor germanic mai mic, altul decât gepizii⁴³“.

IV. 2. Războinici ai grupului Padea – Panagiurski Kolonii și spațiul Tisei Superioare. Descoperirile de tip Padea Panagiurski-Kolonii au fost analizate pentru prima dată de Z. Wozniak⁴⁴. Cercetătorul polonez a observat, că în nord-vestul Bulgariei și în Oltenia numeroase descoperiri funerare conțin asocieri de materiale specifice acestei regiuni (săbii lungi cu două tăișuri, pumnale curbe, vârfuri de lănci, umbo și alte elemente de la scut scut, zăbale și diferite piese de harnașament)⁴⁵. În

³⁶ STANCIU 1995, 173.

³⁷ GODŁOWSKI 1994, 70.

³⁸ BÓNA 1986, 62; OLĘDZKI 1999, 132.

³⁹ BÓNA 1986, 62.

⁴⁰ GOSTAR 1968, 102.

⁴¹ LOVÁSZ 1992, 37; VÉGH 1974-1975, 92; VÉGH 1989, 495.

⁴² VÉGH 1999, 219.

⁴³ BÓNA 1961a, 93.

⁴⁴ WOŹNIAK 1974, 74-138.

⁴⁵ RUSTOIU 2002, 13.

ceea ce privește aria de răspândire grupul Padea Panaghiurski Kolonii a fost identificat în special în partea nordică și nord-estică a Bulgariei, iar pentru spațiul României, în Oltenia, zona Porților de Fier o parte din vestul și sudul Munteniei și, mai recent⁴⁶, în zona Mureșului mijlociu din sud-vestul Transilvaniei.

Piese publicate recent de la Mala Kopania-Celenița sunt importante pentru posibilitatea interpretării unor legături directe între războinicii grupului Padea – Panaghiurski Kolonii din zona central-transilvăneană (sau, de ce nu, nord-balcanică?) cu bazinul Tisei Superioare, legături ce au putut avea loc doar în timpul campaniilor victorioase ale lui Burebista împotriva celților. Ansamblurile de piese de armament (spade, lănci, sici), echipament militar (cămașă de zale, scuturi) și unele accesorii vestimentare (în special unele tipuri de fibule), descoperite în această puternică fortificație dacică, își găsesc analogii directe în grupul Padea – Panaghiurski Kolonii. Apartenența etnică a mormintelor descoperite în punctul *Celenița* o dată ceramica constituită din vase locale, de certă factură dacică (cupe, fructiere, oale, cești dacice).

IV. 3. Situația etno-demografică în zona de nord-vest a României pe parcursul secolului I p. Chr. și la începutul secolului al II-lea p. Chr. În teritoriul nord-vestic al României sunt extrem de puține vestigii care ar putea fi datate în secolul I p. Chr. sau în prima jumătate a secolului următor. Probabil, acest fapt se datorează și stadiului cercetărilor, existând până acum zone mai puțin cercetate, cum ar fi Depresiunea Maramureș, Codrul Sătmăruului sau Depresiunea Oaș. De altfel, acest spațiu se află între două linii de fortificații dacice (din care unele sigur distruse la cucerirea romană). Una dintre ele ar fi cea de la hotarul nord-vestic al Transilvaniei intracarpatică (Măgura Moigradului, Șimleu Silvaniei, Marca, Tusa), iar cealaltă spre nord, pe segmentul superior al Tisei (Zemplin, Malaia Kopanja, Solotvino, Oncești)⁴⁷.

Având în vedere puținele materiale care cu adevărat se pot data pe parcursul primei jumătăți a secolului al II-lea p. Chr. se pune întrebarea dacă chiar a existat o populație organizată și apropiată de sistemul defensiv roman, cu care aceștia să poată stabili contacte active într-o primă etapă. Pe baza dovezilor arheologice este greu de susținut existența unei populații cu o cultură dacică.

Astfel, apare ca o problemă încă imposibil de soluționat cea referitoare la definirea mediului arheologic din zona nord-vestică a României în această perioadă. S-a observat că nu deținem până acum date sigure în legătură cu vreo așezare care să-

⁴⁶ RUSTOIU 2004, 267-276.

⁴⁷ MATEI/STANCIU 2000, 9-10.

și prelungească existența din secolul I p. Chr. în secolul următor, dar este foarte sigur că războaiele daco-romane au adus schimbări și-n această zonă.

IV. 4. Istoria timpurie a vandalilor. Surse literare antice și realități arheologice. Primele informații scrise despre vandali sunt destul de confuze. Ele au fost scrise împreună cu mențiuni ale altor populații germanice, față de care vandalii nu au avut un asemenea noroc. Nu există nici o lucrare referitoare la originile acestora. Istoria lor ne este cunoscută pe baza a două categorii de surse literare, completate pe deplin de descoperirile arheologice. O primă categorie de informații este reprezentată de unele mențiuni directe ale autorilor antici, iar cea de-a doua constă în tradițiile orale ale altor populații germanice cu care vandalii au intrat în contact (de ex. goți, langobarzi).

Comparând izvoarele scrise din sec. I – II d. Hr. cu harta arheologică, se poate observa cu ușurință că unitatea teritorială a *lugiilor*, se suprapune peste cea a răspândirii culturii Przeworsk⁴⁸. În urma analizei izvoarelor scrise, s-a putut observa că, până la mijlocul sec. II d. Hr., numele vandalilor apare sub forma de *vandili* și reprezintă un termen general pentru populațiile est-germanice. În ciuda câtorva diferențe locale, periferice, întreg ansamblul ocupat de cultura Przeworsk este destul de omogen din punct de vedere cultural și în acest spațiu nici un grup cultural nu poate fi distins până în faza târzie a perioadei romane.

IV. 5. Consecințele războaiele marcomanice. Echilibrul politico-mililar între provinciile dunărene, în speță Daciile, și *Barbaricum* s-a menținut, fără disfuncționalități majore, după reorganizarea lui Hadrian până la războaiele marcomanice. Izvoarele literare ne relatează că în preajma războaielor marcomanice, în regiunea Dunării Mijlocii și a Tisei Superioare s-au produs mișcări de populații în *Barbaricum*. Aceste populații cereau primirea în Imperiu, ceea ce confirmă știrea că avem de-a face cu triburi sau facțiuni tribale alungate⁴⁹. Nici un izvor nu face referire la marcomani, quazi sau iazigi printre cei care doreau să fie admiși în Imperiu. Triburile aflate în căutare de pământ proveneau din teritoriile aflate la nord de aceste populații, de dincolo de zona de influență romană. De aceea, ele erau prea necunoscute, pentru a putea fi primite în Imperiu. Este posibil ca, inițial, marcomanii, quazii și poate iazigii să fi permis trecerea peste teritoriile lor a unor grupuri ce

⁴⁸ GODŁOWSKI 1986, harta 1-2; GODŁOWSKI 1992, harta, 3-4; GODŁOWSKI 1992a, harta 3-4; GODŁOWSKI 1993, fig. 1,

⁴⁹ OPREANU 1998, 69.

veneau din nord. Catastrofa s-a produs însă abia atunci când și ei s-au alăturat acestor grupuri, preluând conducerea acțiunilor antiromane.

Încă din prima etapă a războaielor marcomanice, au avut de suferit provinciile Dacia Superior (Apulensis) și Dacia Porolissensis. Historia Augusta (Vita Marci, 22, 1) enumera o mulțime de neamuri ce au participat la războaie: marcomanii, quazii, nariștii, hermimdurii, suevii, sarmații, lacringii, burii, vandalii, victoalii, sosibii, sicobații, peucinii, roxolanii și costobocii. Unele dintre acestea trebuie să fi făcut parte din categoria celor alungate din regiunile nordice ale Europei barbare.

Cap. IV. Repertoriul descoperirilor din perioada La Tène târzie și epoca romană (sf. sec. II a. Chr. – sec. III p. Chr.) din Bazinul Tisei Superioare.

Cap. IV. 1 Metoda de lucru. Cele 922 de puncte cu descoperiri din catalog au fost prezentate în ordine alfabetică, fiind marcate printr-un număr de ordine. În cazurile când din hotarul aceleiași localități au fost mai multe locuri de descoperire, acestea au fost succesiv înregistrate, marcate fiind cu un număr de ordine, trecut în paranteză, înaintea numelui locului respective. Pentru descoperiri din aceeași localitate și din aceași sit, însă cronologic diferite, numărului de ordine i s-a adăugat și o literă din alfabet.

Pentru prezentarea fiecărui obiectiv sau descoperire, am utilizat următoarea schemă: 1 – localitatea, 2 – toponimul, 3 – cercetările efectuate sau modalitatea descoperirii (cercetare sistematică, săpătură de salvare, sondaj, cercetare la suprafața solului (periegheză), descoperire întâmplătoare), urmat de anul descoperirii, 4 – anul cercetării/descoperirii, 5 – autorul cercetării/descoperirii, 6 – tipul de obiectiv (așezare, mormânt, centru metalurgic, descoperire izolată)⁵⁰, 7 – descrierea descoperirilor (complexe arheologice, materiale, inclusiv descrierea pieselor și încadrarea lor tipologică (acolo unde este posibil), 8 – locul de păstrare al materialului, 9 – datarea (am utilizat atât datarea pe secole, în cuvinte, cât și transcrierea în sistemul cronologic întocmit pentru LaTène-ul târziu și epoca romană de către J. Dabrowska, K. Godłowski, T. Liana), 10 – bibliografie, chiar și mențiuni succinte, atunci când a fost cazul.

Cap. VI. Analiza descoperirilor. În bazinul Tisei Superioare s-au efectuat un număr mare de descoperiri aparținând populației dacice și altor neamuri cu care

⁵⁰ Pentru siturile cu mai multe tipuri de descoperiri (locuințe, gropi de provizii), nu s-a optat pentru descrierea detaliată a acestora în cadrul Repertoriului, acest lucru fiind făcut în câte o *Anexă* la sfârșitul lucrării.

acestea au intrat în contact (celți, sarmați, germanici). Baza de date pentru analiza informațiilor (așezări, complexe și cultura materială) publicate în cărți, studii și articole de specialitate este alcătuită din *Repertoriul* tuturor descoperirilor, efectuate de la începutul sec. al XIX-lea până în anul 2012. De asemenea au fost valorificate și rezultatele unor cercetări inedite (Bozânta Mică – *Grind*, campaniile 2009-2012, Oarța de Sus – *Măgura*, campaniile 1985-1986 și Panic – *ISCIP*, campaniile aprilie și septembrie 2007).

În urma analizei statistice a Repertoriului, cele 922 de descoperiri din bazinul Tisei Superioare datează de la sfârșitul sec. al II – lea a. Chr. și sec. al III – lea p. Chr., au fost efectuate pe teritoriul a 462 localități moderne repartizate astfel: 103 descoperiri (12% din totalul descoperirilor) în 69 localități (15% din totalul localităților cu descoperiri) pe teritoriul Ucrainei Ciscarpatică, 169 descoperiri (20%) în 100 de localități (22%) pe teritoriul nord-estic al Ungariei, 196 descoperiri (23%) în 130 localități (28%) în estul Slovaciei și 381 de descoperiri (45%) în 163 de localități moderne (35%) pentru nord-vestul României.

În cadrul aceleiași localități există, de cele mai multe ori, câte o descoperire, dar pot exista și 2-6 chiar 9, 12 sau, în caz excepțional, 15 sau 22 descoperiri. În nord-estul Ungariei există 74 de localități cu câte o singură descoperire menționată pe teritoriul localității (74%), 11 localități (11%) cu câte două descoperiri, 4 localități (4%) cu câte trei descoperiri, 5 localități (5%) cu câte patru descoperiri, o localitate cu 10 descoperiri (Kálmánháza) și o singură localitate cu un număr de 15 descoperiri pe teritoriul său (Miskolc). Pentru teritoriul Ucrainei Ciscarpatică există 49 de localități (71%) cu câte o singură descoperire pe teritoriul său, șapte localități (10%) cu câte două descoperiri, 12 localități (17%) și o singură localitate (1,5%) cu patru descoperiri menționate (Ardanovo). În Slovacia estică există 92 de localități (71%) cu câte o singură descoperire, 22 de localități cu câte două descoperiri (17%), 9 localități cu câte trei descoperiri (7%), două localități cu câte patru descoperiri (1,5%) și cinci localități cu câte cinci descoperiri pe teritoriul localității (4%). Dacă pentru teritoriile mai sus amintite procentajul localităților cu număr de descoperiri sunt, în unele cazuri, identice sau asemănătoare, situația este puțin mai diversă în teritoriul nord-vestic al României. Există un număr de 86 localități (53%) cu câte o singură descoperire, 29 de localități (18%) cu câte două descoperiri, 20 de localități (12%) cu câte trei descoperiri, 11 localități (7%) cu câte patru descoperiri, cinci localități (3%) cu câte cinci și șase descoperiri, două localități (1,22%) cu câte șapte (Ghenci și Pericei) și

opt descoperiri (Vășad și Satu Mare) și câte o localitate (0,61%) cu 9 (Berea), 12 (Carei), 14 (Zalău) și 22 (Șimleu Silvaniei) puncte cu descoperiri. Nu întotdeauna se cunoaște exact locul descoperirii. Este vorba mai ales de descoperirile monetare izolate sau descoperirile mai vechi, unde, la publicare, nu s-a reușit stabilirea punctul de descoperire și s-au utilizat, de obicei, termenii de *Din hotarul localității* sau (*De pe teritoriul localității*). Este cazul a 209 descoperiri, acestea reprezentând 25 % din totalul descoperirilor.

Din numărul total al descoperirilor, 596 (70%) sunt așezări, 206 (25%) sunt reprezentate de descoperiri izolate (în special monetare), iar 17 puncte (2%) sunt fortificații dacice (din perioada clasică). Așezări s-au descoperit în număr de 60 (10%) pe teritoriul Ucrainei Ciscarpatică, 105 (18%) pe teritoriul nord-estic al Ungariei, 157 (26%) în Slovacia estică și 274 (46%) în nord-vestul României. 13 descoperiri izolate (6%) sunt cunoscute din Ucraina Ciscarpatică, 19 (9%) din Slovacia estică, 46 (22%) din Ungaria nord-estică, iar 128 (62%) din descoperirile izolate provin din nord-vestul României. Din păcate, doar o mică parte dintre punctele repertoriate (83=10%) au beneficiat de cercetări arheologice sistematice, cele mai multe dintre ele fiind publicate doar sumar sau în rapoarte de cercetare arheologice. În 124 dintre acestea (15 %) au fost efectuate sondaje de mică anvergură, iar marea majoritate a siturilor (482=57%) sunt cunoscute numai prin cercetări de suprafață (periegheze). Pentru restul de descoperiri (160=19%) nu există date privind condițiile de descoperire. Se poate presupune, având în vedere că marea majoritate sunt descoperiri monetare, că și ele fac parte din categoria descoperirilor întâmplătoare. Există și numeroase cazuri când unele descoperiri întâmplătoare sau periegheze au fost urmate de mici sondaje de verificare sau chiar cercetări arheologice sistematice.

Informațiile inegal răspândite la orizontală despre descoperirile efectuate în spațiul geografic și perioada de care ne ocupăm în această lucrare, au mai mulți factori, printre care pe locul întâi se situează stadiul cunoștințelor, cercetării și publicării descoperirilor (Cap. III). Această răspândire inegală la orizontală nu credem că reflectă neaparat și o realitate arheologică. Anumite zone au beneficiat de cercetări, de orice fel, mai intense, iar altele au fost mai puțin cercetate în raport cu altele. Acest lucru poate influența anumite concluzii legate de o locuire sau alte într-o anumită microregiune geografică.

Această situație ne-a determinat să abordăm în demersul nostru o analiză mai profundă a materialelor arheologice descoperite (vase, unelte și obicete gospodărești,

arme, piese de podoabă și vestimentație, importuri, etc.). Nu lipsește însă din această lucrare nici analiza așezărilor, a fortificațiilor și a complexelor de locuit, gospodărești și de cult. Din motive obiective și de spațiu, acestei ultime categorii de vestigii arheologice le-a fost acordată o relativ mai puțină atenție în cadrul analizelor efectuate. Această analiză s-a făcut mai mult la nivel statistic și de repertoriere în vederea determinării mediului în care elemente ale culturii materiale erau utilizate în contextul vieții de zi cu zi sau în alte ocazii.

VI. 1. Așezări și complexe.

VI. 1. 1. Amplasarea și tipologia așezărilor. Cele mai multe așezări din zona Tisei Superioare, datate pe parcursul sec. II a. Chr. – III p. Chr. sunt de tip deschis, în zona joasă a regiunii. Există și unele așezări în zona de dealuri sau chiar din munți, însă acestea sunt foarte puține și izolate. Condițiile geografice a așezărilor din zonele de munte fac posibilă presupunerea că populația ce locuia în aceste zone avea ca principală ocupație creșterea animalelor pe bază de pășunat. De altfel și repertoriul descoperirilor de unelte agricole arată faptul că acestea au fost descoperite în zonele mai joase. Aceste din urmă așezări erau așezate de-a lungul unor râuri și pâraie (de obicei nu prea mari), înconjurate de pământuri productive și lunci. Suprafața estimată a așezărilor cunoscute și dezvelite într-o măsură mai mare, este de 1-2 ha.

Un număr de 596 de descoperiri din bazinul Tisei Superioare pot fi interpretate ca și așezări nefortificate. Insuficiente informații, multe dintre acestea neargumentate arheologic, ne obligă la o restrângere considerabilă a numărului așezărilor sigure avansate în literatura mai veche. După cum am arătat mai sus, o mare parte dintre așezări au beneficiat doar de periegheze, mici sondaje și doar un număr relativ scăzut de așezări au beneficiat de cercetări arheologice sistematice sau de salvare. Datorită acestui lucru, despre cele mai multe dintre ele se pot face doar observații topografice și de ordin statistic. Marea majoritate sunt situate în imediata apropiere a unor mici cursuri de apă, de obicei afluenți ai altor râuri cu debit mai mare, dispunând însă întotdeauna de terase neinundabile. Sunt și excepții de la această regulă privind dispunerea așezărilor. De exemplu, așezarea de la Bădăcin este situată pe un deal lung, *Cornet* (o ramificație estică a *Măgurii Șimleului*), cu culmea ascuțită și cu pante repezi, având altitudinea maximă de 380 m⁵¹. Mica așezare era protejată de sus, din

⁵¹ POP 2009, 15, pl. 2.

apropiere, de fortificația, modestă și ea, de Dealul Hempului (390 m)⁵², care însă se integra în sistemul de fortificații menite a proteja acropola din punctul maxim al *Măgurii Șimleului, Observator*.

În anumite cazuri așezările au fost amplasate în lunci, pe dune înțelenite, pe ridicături de teren sau în pante ale acestora, la o anumită distanță față de apă (Bratovo II, Vovčanskoe, Galliș, Kvasovo, Beregovo și altele). Cartografierea așezărilor arată existența atât a unor așezări izolate (Osoj, Sasovo, Călinești), cât și a unor grupuri de 2-6 așezări amplasate la distanțe de 0,5-3 km între ele (zona satului Petovo, Beregovo sau Djakovo). Lipsa așezărilor grupate „în cuiburi” în zona colinară (cu excepția depresiunii Torisa) dovedește densitatea redusă de locuire a colinelor în perioada romană. Așezări înșirate sunt cunoscute în zona Ujgorod (Soloncy, Palodi-Komarovcy, Galliș, Tarnovcy) sau în preajma orașelor Prešov și Vrachnov. O astfel de dispunere „în lanț” a așezărilor este caracteristică pentru perioada romană târzie. Cu excepția așezărilor din preajma fortificațiilor, așezările din sec. I a. Chr. – II p. Chr. se află, de obicei, plasate la distanțe apreciabile una de alta. Acolo unde se cunoaște, suprafața așezărilor este de obicei de 2-3 ha și doar în unele cazuri ajungea până la 10-12 ha (Petrovo, Bratovo), într-un singur caz se întinde peste 20 ha (Palodi-Komarovcy).

VI. 1. 2. Complexe.

VI. 1. 2. 1. Complexe de locuit și anexe gospodărești. Un aspect mai puțin abordat, dar frecvent întâlnit în cercetarea arheologică, este arhitectura civilă, căreia, cu câteva excepții⁵³, nu i s-a acordat atenția cuvenită. Concentrarea specialiștilor mai ales asupra arhitecturii militare și a descoperirilor de tezaure dacice de monede sau podoabe, a permis neglijarea altor fragmente de civilizație dacică, nu lipsite de importanță, cum este arhitectura civilă.

VI. 1. 2. 1. 1. Locuințe. Din totalul de 596 de așezări cunoscute în bazinul Tisei Superioare, databile în sec. II a. Chr. – III p. Chr., în doar 73 (12%) s-au descoperit și au fost cercetate (parțial sau total) complexe arheologice care pot fi atribuite ca și locuințe. Acestea însă, prin numărul lor destul de mare totuși, pot oferi o imagine destul de completă despre arhitectura civilă din spațiul și perioada studiată.

⁵² POP/BEJINARIU 1996, 84.

⁵³ ANTONESCU 1984, GLODARIU 1983, KOTIGOROŠKO 1995, POP 2009, 35-49.

În funcție de sistemul constructiv, locuințele au fost împărțite în două categorii principale: adâncite și de suprafață⁵⁴. Pentru epoca dacică s-au făcut și alte împărțiri ale tipurilor de locuințe după criterii diferite⁵⁵. După caracterul sitului unde au fost construite întâlnim locuințe: a) în fortificații cu rol strict militar (Marca), b) în zone sacre (Moigrad, orizontul sec. II a. Chr. – I a. Chr.), c) în așezări nefortificate (cele mai numeroase), d) în acropola fortificată (Șimleu-Cetate), e) în așezări fortificate (Șimleu-Observator, Mala Kopania – *Seredni Grunok*, Moigrad, așezarea din sec. I p. Chr., Solotvino). După relieful local au fost identificate locuințe: a) pe înălțimi (Moigrad, Marca, Șimleu-Cetate și *Observator*), b) pe șes – cazul așezării civile de pe teritoriul orașului Șimleu, c) la câmpie, lângă cursurile de apă (în marea majoritate dintre așezări).

Enumerarea principalelor descoperiri încadrabile în categoria arhitecturii civile dacice, oferă în final un lot de circa 292 locuințe. Dintre acestea 189 sunt adâncite (67%), iar 58 de suprafață (20%). La acestea se adaugă 45 cazuri cu caracter neprecizat care nu au fost astfel luate în calcul (15%).

VI. 1. 2. 1. 2. Anexe gospodărești. În această categorie a complexelor arheologice se încadrează construcțiile de tip magazii sau șoproane și gropile de depozitare a proviziilor sau a inventarului de unelte folosite în mod cotidian, multe dintre ele devenind, după scoaterea lor din uz, gropi reziduale (sau *menajere*).

VI. 1. 2. 1. 2. 1. Construcții (magazii, șoproane). Imaginea habitatului din interiorul așezărilor este completată de amenajările gospodărești (anexe) care, împreună cu gropile de păstrat proviziile, reprezintă o grupă destul de mare de vestigii. Prin dimensiunile lor sunt asemănătoare locuințelor. Diferența între ele și locuințele pe lângă care au fost descoperite este faptul că acestea au dimensiuni mult mai reduse (5-10 mp), sunt lipsite de amenajări pentru foc și conțin o cantitate mică de inventar. Acesta, deși puțin, dar foarte diverse, cuprinde în special ceramică (marea majoritate lucrată cu mâna), dar și diverse obiecte: cuțite, fusaiole, greutăți (conice) de lut ars, râșnițe, cute de ascuțit, calapoade din lut, mărgelile și alte obiecte de uz gospodăresc. Construcțiile anexe locuințelor sunt și ele de două feluri: de suprafață și adâncite în sol (cu sau fără urme de gropi de stâlpi).

⁵⁴ S-a evitat încadrarea locuințelor parțial adâncite în pământ (50-80 cm) în categoria locuințelor adâncite. Sunt considerate locuințe adâncite doar acele construcții ce au o adâncime mai mare de 80 cm.

⁵⁵ POP 2009, 57-61.

VI. 1. 2. 1. 2. 2. Gropi de depozitare a proviziilor și gropi reziduale. La această dată în bazinul Tisei Superioare e cunoscut un număr de cel puțin 410 de astfel de complexe, dintre care 306 au fost datate în așezări ce aparțin perioadei dacice clasice. Cu siguranță că numărul lor este mult mai mare. Chiar dacă, pentru această perioadă, se cunosc gropi de provizii/menajere din doar 7 așezări (inclusiv Șimleu Silvaniei cu cele 6 puncte de descoperiri), se evidențiază numărul lor mare, în special în așezările care au beneficiat de o mai intensă cercetare sistematică.

Pentru perioada romană se cunosc un număr de 35 de așezări în cuprinsul cărora au fost documentate un număr de cel puțin 104 de astfel de complexe. Numărul mic înregistrat se datorează faptului că pentru un număr de 16 așezări (45%) nu se menționează și numărul gropilor descoperite. Dacă pentru epoca dacică gropile de provizii se concentrează, din punct de vedere geografic, în partea central-sudică a bazinului Tisei Superioare, zonă ce a beneficiat de mai multe cercetări, în epoca romană astfel de gropi sunt răspândite destul de uniform în întreg bazinul Tisei Superioare.

VI. 1. 2. 1. 3. 1 Fântâni. În afară de locuințe, construcțiile anexe ale acestora și a gropilor de provizii, fântânile descoperite completează imaginea unor așezări din bazinul Tisei Superioare. Pentru epoca romană ele au fost atestate la Bozânta Mică (2), Csengersima/Petea – *Vamă* (6), Kisvarsány (1), Lazuri (5), Lužanka (5), Malye Ratkovce (1), Margine – *Valea Tăniei* (1), Medieșu Aurit (1), Peder (1), Pișcolt – *Lutărie* 2 (2). În partea de sus fântânile au un diametru de 1,6 – 2,2 m și forma cilindrică. Datorită infiltrațiilor de apă, de obicei nu în toate cazurile s-a putut stabili adâncimea. Acolo unde acest lucru a fost posibil s-a putut identifica o adâncime de până la 4,5 m (Malye Ratkovce). În unele cazuri s-a observat armarea pereților cu scânduri (la Malye Ratkovce de stejar, iar la Peder stejar și alun⁵⁶), împletituri de nuiele sau lut (Bozânta Mică-*Grind*, Cx. /2011).

VI. 1. 2. 2. Instalații pentru încălzire și prepararea hranei.

VI. 1. 2. 2. 1. Vetre de foc. Locuințele erau încălzite cu ajutorul vetrelor dispuse, de regulă, mai aproape de unul dintre pereți. Acest tip de amenajări au fost descoperite în mai toate așezările și fortificațiile dacice cercetate pe o suprafață mai mare. S-au descoperit un număr de 264 astfel de instalații de foc, dintre care, în zona Depresiunii Șimleului, un număr de 60 de astfel de amenajări (23%). La Moigrad

⁵⁶ HAJNYLOVÁ 1980, 103.

cunoaștem cele mai multe: 43⁵⁷. Acest fapt se datorează atât suprafeței mari săpate (peste 3.000 m²), cât și mai ales caracterului sitului. Pentru o zonă cu depuneri rituale (datată în sec. I a. Chr.⁵⁸) este firească o astfel de situație.

VI. 1. 2. 2. 2. Cuptoare menajere. Cuptoarele erau utilizate atât pentru prepararea hranei (pâine, prăjirea cărnii, etc.), gătit (deși nu atât de frecvent ca și vetrele) cât și la alte operațiuni greu de documentat. Mai puține la număr decât vetrele, constituie instalații mult mai pretențioase. În bazinul Tisei Superioare se cunosc un număr de cel puțin 39 de cuptoare. Numărul minim al acestora este dat de faptul că, în trei cazuri, se menționează doar „cuptoare de lut”. Toate acestea provin din 14 așezări. Pentru perioada dacică clasică cunoaștem un număr de 26 cuptoare, ce au dimensiunile vetrelor (D = 1-1,3 m), circulare, diferența survenind în existența bolții care nu se înalță mai mult de 0,40 – 0,60 m. La Bădăcin a fost sesizat unul⁵⁹, la Halmăjd două (pl. 3b), la Șimleu 15, la Moigrad opt⁶⁰. La Moigrad-*Măgură*, ne surprinde numărul mare de vetre de foc (42) în rapor cu cele 4 locuințe, datate în sec. II-I a. Chr. Este foarte posibil ca datorită condițiilor specifice, anumite cuptoare, mai prost conservate, să fi fost luate în calcul ca vetre de foc.

VI. 1. 2. 3. Ateliere. În paralel cu construcțiile anexe locuințelor, în așezări funcționau și ateliere meșteșugărești, ai căror proprietari asigurau comunității uneltele și vasele de lut necesare.

VI. 1. 2. 3. 1. Atelierele de olărit sunt reprezentate, în descoperirile arheologice, prin cuptoarele de ars ceramică și uneori de groapa de alimentare sau dovezi ale existenței unor construcții ușoare care le proteja de intemperii (gropi de stâlpi, strat de arsură pe o suprafață mai mare). Pentru perioada secolelor II a. Chr. – III p. Chr., în bazinul Tisei Superioare s-au descoperit cuptoare de ars ceramică la Beregovo (2), Beregsurany (52), Blažice (4), Bolda (1), Choma (1), Csengersima/Petea (5), Lazuri – *Râtul lui Béla* (10), Lužanka (14), Mala Kopania (1), Medieșu Aurit (aprox. 210), Ostrovany (2), Podvinogradovo (1), Prešov (1), Satu Mare (2), Šebastovce-Barca (2), Trstene pri Hornade (2), Zalău – *Bulevardul Mihai Viteazul, nr. 104-106* (1), Zalău – *Valea Mâții/Peco* (1), Zalău – *ISCIP* (1), Zemplin (1).

⁵⁷ POP 1995b, 59.

⁵⁸ POP/MATEI 2001, 189.

⁵⁹ POP/BEJINARIU 1996, 76.

⁶⁰ POP 1995b, 184.

Un adevărat fenomen se produce în bazinul Tisei Superioare la începutul secolului III p. Chr.: producerea de ceramică șampilată. Această producție este susținută de cele aproximativ 385 de cuptoare provenind de la 14 situri. Acest fapt atestă producția locală a acestui tip ceramic și această producție e mult mai mare decât în teritoriile învecinate. De exemplu, în cadrul culturii Cerneahov și în Cultura Tumulilor Carpatici s-au descoperit 42 de cuptoare în 20 de situri.

VI. 1. 2. 3. 2. Ateliere metalurgice. Prezența acestora este documentată prin descoperirile de construcții de ateliere, unelte folosite în cadrul acestei meserii și dovezi ale prelucrării atestate prin prezența zgurii și a lupelilor din fier.

Pentru perioada dacică, urme ale unor cuptoare metalurgice au fost descoperite în așezarea de la Djakovo, Irșava, Izvoare-Bahna⁶¹, Mala Kopania, Novoklinovo, Solotvino, Șimleu Silvaniei – *Cetate*, Zemplin⁶². J. Kobal menționa descoperirea unor fragmente de zgură de fier ca provenind de la Solotvino – *Cetate*⁶³. Chiar dacă săpăturile de amploare efectuate în anii 1996-1999⁶⁴ nu au dus la identificarea unor ateliere metalurgice, prezența zgurii de fier este un indiciu privind existența unor ateliere metalurgice.

Urme ale prelucrării metalelor sunt mult mai des întâlnite în epoca romană decât în cea precedentă. Aceste urme se referă atât la descoperirea unor ateliere propriu-zise cât și la urmele păstrate ale producerii metalelor (zgure din fier) sau unelte de prelucrat. Pentru epoca romană, urme ale unor ateliere, identificate prin cuptoare de reducere a minereului, s-au descoperit la Beregovo, Csengersima/Petea (2), Matievo (2), Medžany (2), Prešov (1) și Vovčanskoe (16). Activitatea metalurgică este dovedită și prin prezența zgurilor din fier. Acestea s-au descoperit la Beša, Drienov, Garadna, Kendice, Matievo, Miskolc, Ózd, Seňa, Szilvásvárad. În două cazuri este menționată și prezența unor lupe din fier: Badon – *Doaște* (așezarea) și Zaláu - *ISCIP*.

VI. 1. 2. 3. 3. Ateliere de orfevrărie. În categoria acestor tipuri de ateliere putem include cu certitudine cinci construcții, trei dintre ele descoperite în așezarea fortificată de la Mala Kopania – *Seredni Grunok* și două la Șimleu Silvaniei-*Cetate*. Dovadă a practicării meșteșugului producerii pieselor mici din metale prețioase sunt creuzetele, piesele semifabricate și anumite piese și unelte folosite la producerea sau

⁶¹ OLTEANU/NEAGU/ȘECLĂMAN 1981, 106.

⁶² BENADIK 1965, 72.

⁶³ KOBAL 1995-1996, 126.

⁶⁴ VASILIEV/RUSTOIU/BALAGURI/COSMA 2002, 69.

decorarea acestora: dălțițe sau tipare. Creuzete s-au descoperit la Mala Kopania (câteva zeci) și Solotvino, dălțițe de la Șimleu Silvaniei – *Uliu cel Mic*.

Pentru perioada romană construcțiile-ateliere sunt mai rare, însă prezența atelierelor este atestată prin numeroase obiecte utilizate la prelucrarea metalelor prețioase. De la Apa – *Moșia Brazilor* este posibil să provină un astfel de atelier, unde pe lângă o construcție destinată acestui scop, au fost descoperite și un clește și o tablă din bronz utilizată ca și materie primă⁶⁵. Câte un tipar pentru turnat piese de metal provine de la Lazuri – *Râțul lui Bela*, Mala Kopania și Șimleu Silvaniei – *Uliu cel Mic* (alături de resturi de turnare, de argint). Deși puține la număr (dar trebuie avut în vedere și numărul mic de situri investigate sistematic în bazinul Tisei Superioare), atelierelor, care au și o specializare uniformă unitară (metalurgia fierului, bronzului sau argintului) dau o coloratură deosebită siturilor, dar, mai ales, gradului de prosperitate economică și nivelul înalt de dezvoltare a tehnicii la care s-a ajuns în epoca dacică în bazinul Tisei Superioare. Neîndoind, multe din podoabele descoperite în tezaure au fost confecționate pe loc, poate chiar în atelierelor pomenite⁶⁶.

VI. 1. 2. 4. Gropi patrulatere de tipul cu pereții arși. Ca o descoperire constantă în așezările din perioada romană se numără și un tip de complex arheologic, destul de controversat, din punct de vedere al funcționalității și destinației acestuia. Au fost interpretate destul de frecvent ca și vetre în aer liber, cuptoare, complexe cu destinație cultică sau casnică („afumători”), loc de producere a mangalului sau a prăjirii minereurilor de fier, dar și ca gropi rituale din perioada neolitică sau morminte de incinerare (de epocă romană sau epoca bronzului). Ele aparțin, fără îndoială, epocii romane (sec. II-IV p. Chr.) și au fost, în special în ultimii ani, definite, în literatura de specialitate, cu termenul de *gropi rectangulare (sau patrulatere) cu pereții arși*. Datorită apariției unor astfel de gropi în zona unor cuptoare de ars ceramică ele au fost interpretate și ca loc de uscare a ceramicii⁶⁷. În bazinul Tisei Superioare sunt cunoscute un număr de 285 de astfel de gropi provenind din 70 de localități, oate descoperirile fiind cuprinse într-un *Repertoriu*.

VI. 2. Cetăți și așezări fortificate. Putem spune că, la cumpăna dintre cele două ere, în spațiul Tisei Superioare funcționau un număr de 14 cetăți, puncte și așezări fortificate: Bădăcin, Giurtelecu Șimleului, Mala Kopania, Meseșenii de Sus, Moigrad

⁶⁵ MARTA/GINDELE 1998-1999, 270, 272.

⁶⁶ CHIRILĂ/MATEI 1986, 98-99.

⁶⁷ Cazul celor descoperite la Sebastovce-Barca (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, 164).

– *Măgură* și *Dealul Citera*, Oarța de Sus, Odoreu, Oncești, Solotvino, Stârciu, Șimleu Silvaniei – *Cetate* și *Observator*, Zemplin. Pentru cunoașterea fortificațiilor dacice este nevoie de o prezentare succintă a elementelor de fortificație specifice, investigate sistematic în ultimii 40-50 de ani. Aceste investigații au făcut posibilă împărțirea fortificațiilor în două grupe mari. Prima grupă este reprezentată de așezări fortificate, iar a doua de cetăți.

VI. 2. 1. 1. Așezări fortificate. În bazinul Tisei Superioare se cunosc un număr de patru astfel de fortificații. Este vorba de așezările fortificate de la, Mala Kopania – Seređni Grunok, Moigrad – Măgură, Șimleu Silvaniei – Observator și Zemplin⁶⁸. Platoul fortificat al Măgurii Moigradului are 7 ha, cea de la Șimleu Silvaniei-Observator 5 ha⁶⁹, cea de la Zemplin 3,6 ha⁷⁰ iar cea de la Mala Kopania – 5 ha⁷¹.

VI. 2. 1. 2. Cetăți. Cetățile ocupă spații mici, mai ușor de apărat, cu un număr mic de luptători. În general suprafața cetăților se încadrează între 0,14 și 0,9 ha (Bădăcin, Giurtelecul Șimleului, Marca, Stârciu). Mai mici decât această medie este cetatea de la Mirșid și Oncești, iar la Șimleu Silvaniei – *Cetate* se constată o depășire cu mult a mediei stabilite (3 ha), constituind de altfel o reședință aristocratică, o adevărată *acropola*⁷², fortificația de aici având la baza ei dispusă semicircular o așezare de aproximativ 3 km⁷³.

VI. 2. 2. Tipuri de fortificații. Pentru împărțirea în diferite categorii a fortificațiilor dacice descoperite în bazinul Tisei Superioare, s-a optat pentru tipologia întocmită de I. Glodariu, valabilă și pentru fortificațiile din această zonă geografică. Astfel că în funcție de dispunerea elementelor de fortificare există fortificații de tip promotoriu barat și fortificații de tip circular.

Fortificațiile de tip promotoriu barat se împart la rândul lor în două subtipuri: fortificațiile de tip promotoriu barat dintr-un singur sens (Giurtelecul Șimleului, Meseșenii de Sus, Moigrad – *Măgură*⁷⁴, Șimleu Silvaniei – *Cetate* (fazele I și III) și o parte din sectoarele b, c și d de la Șimleu Silvaniei – *Observator*⁷⁵) și din dublu sens (Bădăcin, Oarța de Sus și Stârciu). În șase cazuri se constată întărirea platoului

⁶⁸ Având în vedere că marea fortificație dacică de la Moigrad – *Citera* nu avea un caracter permanent de locuire, nu a fost inclusă în cadrul așezărilor fortificate.

⁶⁹ Suprafața presupusei așezări fortificate de la Oarța de Sus are 2,4 ha.

⁷⁰ BENADIK 1965, 95.

⁷¹ KOTIGOROŠKO 1995, 74.

⁷² POP 2006, 53.

⁷³ POP 2009, 45.

⁷⁴ Este vorba de șanțul semilunar de 235 m lungime de pe latura nord-vestică.

⁷⁵ POP 2006, 59-60.

superior al unui deal în maniera de fortificare circulară. Este vorba despre fortificațiile de la Mala Kopania, Marca, Mirșid, Moigrad – *Citera* și *Măgura*, Șimleu Silvaniei – *Cetate* (faza II) și Șimleu Silvaniei – *Observator*. În unele cazuri se constată prezența circumvalațiilor duble concentrice (Marca, Mirșid, eventual Șimleu Silvaniei - *Cetate*). Datorită geomorfologiei amplasamentului, două dintre aceste fortificații sunt și de tipul promontoriilor barate (Marca și Șimleu Silvaniei - *Observator*), deoarece, deși circulare, ele separă un sector al unităților morfologice pe care au fost amenajate.

VI. 3. Complexe și manifestări rituale și de cult.

VI. 3. 1. Morminte. În bazinul Tisei Superioare, cunoaștem pentru perioada cuprinsă în această lucrare, un număr de 455 de morminte descoperite în 66 de localități. Numărul lor este desigur mult mai mare. În numeroase cazuri, în special în literatura mai veche, de dinainte de primul război mondial, se specifica, la publicarea unor materiale metalice, că proveneau din morminte. La aceste descoperiri se mai pot adăuga și 20 localități unde prezența unor morminte poate fi pusă sub semnul întrebării.

Ca și morminte sigure pot fi considerate cele 55 de situri cu descoperiri provenind de la morminte de incinerare și din tumuli: Apa (1), Ardanovo – *Rokutni* (4), Badon – *Doaște* (4), Bicz (1), Bobovoe (1 – într-un tumul al culturii Kuštamovice), Bodrog, Boinești (1), Bratovo (tumul cu 5 morminte), Cehăluț (1), Cejkov (1), Cheșereu (3 sarmatice), Choma (2), Crasna (1), Curtuișeni (minim 3), Dindești (1 schelet), Érpatak (1 sarmatic), Geszteréd (1), Gibárt (1), Hajdúodoro (1 schelet sarmatic), Hortobágy, Iza (80 tumuli), Kalnik (un tumul), Kékese (1), Kisvárd (1), Ključarki (tumuli), Kvakovce (1), Kvakocčach (1), Kvasovo (3), Lastovce (1), Lazuri (doi tumuli), Lăpuș (1), Lesné (1), Liskove (tumuli), Mala Kopania – *Cellenița* (12), Mala Kopania – *Serednii Grunok* (6), Medieșu Aurit (74), Miskolc – *Fáskert* (minim 4 morminte), Muhi (1), Nagyvarsány (1), Novo Barovo (10 tumuli), Ostrovany (2), Packanevo (doi tumuli), Pișcolt (4 morminte de înhumare), Russkoe Pole (16 tumuli), Săcuieni (două morminte de înhumare), Svalyava (1), Streda nad Bodrogom (un tumul), Szendrőlad (1), Tiszakanyár (1), Tiszalök (un mormânt sarmatic de înhumare), Urziceni (1), Vásárosnamény – *str. Hajnal* (1), Velikaja Bakta (un tumul), Zaláu – *Dealul Lupului* (6) și Zemplin (177). Chiar dacă nu s-au găsit morminte, putem presupune existența unei mari necropole și la Soloncy.

Descoperirea rugului de incineratie cu numeroase piese și oase calcinate⁷⁶ poate fi o dovadă în acest sens.

Dintre acestea cele mai mari necropole cunoscute sunt cele de la Iza (80 tumuli), Zemplin (177 morminte) și Medieșu Aurit (74 de morminte). Doar în patru cazuri se cunosc descoperiri de morminte în mai multe puncte ale aceleiași localități (Ardanovo, Mala Kopania, Miskolc și Vásárosnamény). Din păcate foarte puține morminte au beneficiat de analiza antropologică, ca urmare analiza lor a fost făcută aproape exclusiv pe baza inventarului funerar și al ritului practicat: morminte de incineratie și morminte de înhumatie. Acolo unde materialul arheologic a permis, s-au făcut referiri privind caracterul „etnic” al celui decedat: celtic, dacic, sarmatic și germanic (Przeworsk) sau combinație dintre acestea.

VI. 3. 2. Complexe de cult.

VI. 3. 2. 1. Construcții. La Mala Kopania – *Serednii Grunok*, Solotvino – *Cetate*, Șimleu Silvaniei – *Observator* și Zalău – *Bulevardul Mihai Viteazul*, nr. 104-106, s-au descoperit șapte construcții care, prin forma și inventarul lor, se încadrează în categoria clădirilor cu absidă din spațiul dacic, având un caracter mai deosebit, cultic. Din punct de vedere constructiv, toate sunt ridicate la suprafața solului, au formă dreptunghiulară, cu pereți din bârne orizontale și verticale înfipte în pământ și o absidă în partea nordică (Mala Kopania-*Serednii Grunok* N7 și N 28 și Zalău-*Bulevardul Mihai Viteazul* nr. 104-106), sudică (Mala Kopania-*Serednii Grunok* N36 și N 38). Într-un singur caz, datorită stadiului incomplet al publicării nu se poate preciza orientarea absidei, iar într-un caz (Solotvino-*Cetate*) absida este orientată NV-SE.

VI. 3. 2. 2. Gropi, vetre și spații cu amenajare specială. În această categorie au fost incluse patru gropi suprapuse de câte o vatră și un spațiu de depunere, interpretat ca și loc de cult. Trei dintre vetrele descoperite la Șimleu Silvaniei-*Cetate* suprapun intenționat gropi de diferite forme, dimensiuni și cu inventar diferit. Acestea sunt numai pe șaua de legătură și pot fi puse pe seama unor rațiuni de natură rituală dacă ținem cont că una dintre ele face parte chiar din atelierul pentru reprodus denari romani republicani⁷⁷.

⁷⁶ KOTIGOROŠKO 1987, 176-191; KOBAL 1993-1994, 43-44; OLEĐZKI 2008, 368, nr. 48; VAKULENKO 1998, 241-247, fig. 2.

⁷⁷ POP 1995b, 98.

Din așezarea de la Zemplin, în imediata apropiere de așezarea fortificată, în punctul *Kertaliya*, pe o suprafață de 10 x 5 m, a fost descoperită o concentrare neobișnuită de materiale, la un loc cu vase sparte ritual (lucrate la roata olarului și cu mâna, unele pictate), oase de animale, 11 vârfuri de lance, 16 cuțite, un topor-celt, o centură de astragale, un ic, cătușe, o coasă, monede tetradrahme de tip Vel'ký Bysterec și drahme de tip Zemplin, plus multe alte obiecte⁷⁸. Complexul descoperit la *Kertaliya* a fost interpretat de autorii cercetării ca un loc de cult al locuitorilor de la Zemplin, un centru regional pentru o zonă mai întinsă.

VI. 3. 3. Obiecte de cult, figurine zoo și antropomorfe. O grupă nu prea mare de piese de bronz, lut și piatră descoperite în așezarea dacică fortificată de la Mala Kopania se înscriu în categoria obiectelor mai deosebite, de cult. Din bazinul Tisei Superioare sunt cunoscute și cinci figurine antropomorfe, toate fiind modelate din lut și arse. Câte una este atestată în principalele așezări fortificate din zonă (Mala Kopania, Șimleu Silvaniei, Solotvino), una de la cetatea de la Marca și o piesă provine din așezarea nefortificată de la Lazuri – *Lubi tag*. În Dacia preromană s-au descoperit zeci de astfel de figurine antropomorfe ce redau realist, dar stilizat figura și fața. Pentru perioada romană (sec. II-IV p. Chr.) nu se cunosc astfel de figurine.

Cap. VI. 4. Cultura materială.

VI. 4. 1. Vase din lut. Din cele 922 de situri repertoriate în bazinul Tisei Superioare, pentru perioada de la sfârșitul sec. II a. Chr. – sec. III p. Chr., în 669 de situri (79%) este menționată prezența ceramicii: 311 de așezări în nord-vestul României (46 % din siturile cu ceramică), 114 în nord-estul Ungariei (17 %), 65 în Ucraina Ciscarpatică (9 %) și 179 în estul Slovaciei (26 %). Din motive obiective nu s-a realizat o retipologizare a întregului material ceramic. S-a încercat însă o scurtă repertoriere a formelor ceramice în funcție de destinația vaselor. De asemenea anumite detalii privind tehnica de realizare, forma și ilustrația unor tipuri de vase ceramice vor fi făcute pe baza materialului ceramic inedit utilizat în lucrare, material provenind din cercetările sistematice și preventive de la Bozânta Mică – *Grind*

⁷⁸ ČAPLOVIČ/MIROŠŠAYOVÁ 1991, 120-121.

(campaniile 2009-2012)⁷⁹, Oarța de Sus – *Măgură* (campania 1985-1986)⁸⁰ și Zalău/Panic – *ISCIP/Baza Dromet SA* (campaniile aprilie și septembrie 2007)⁸¹.

Spre deosebire de epoca precedentă, faza La Tène D și perioada epocii romane se caracterizează prin varietatea tehnologică și tipologică, precum și printr-o varietate mai mare a motivelor ornamentale. Ceramica lucrată cu mâna reprezintă pentru perioada de sfârșit a sec. II a. Chr. – sec. I p. Chr., principala formă de execuție a vaselor. Procentajul diferă de la sit la sit și de la complex la complex, acesta situându-se între 60-90% față de ceramica lucrată la roată. Lutul era bine frământat folosindu-se ca și degresanți cioburi pisate, nisip și foarte rar, pleavă. Acești degresanți ajutau la creșterea rezistenței la foc a vaselor, din grupa ceramicii lucrate cu mâna făcând parte în special vase utilizate la prepararea hranei (diferite variante de oale), la depozitarea temporară a diferitelor produse (vase tip borcan) sau pentru băut (căni) sau iluminat (ceștile). Foarte rar se întâlnesc și diferite tipuri de cupe și tăvi din lut utilizate la prepararea și, mai ales, la servirea mesei. Aceste tipuri de vase lucrate cu mâna, au de obicei suprafața netedă sau puțin neregulată și culoarea cafenie, brun-roșcată sau galbenă, cu pereții colorați neuniform, o mare parte dintre ele prezentând urme de ardere secundară. Pentru perioada următoare (sec. II – IV p. Chr.) procentajul se inversează, chiar până în momentul în care ceramica lucrată la roată deține un procentaj aproape maxim. Analiza acestora se va efectua în funcție de modul și scopul în care au fost utilizate.

VI. 4. 2. Unelte și obiecte de utilitate gospodărească. Cel mai mare număr de unelte și alte piese de utilitate gospodărească au fost descoperite în așezările fortificate de la Mala Kopania și Șimleu Silvaniei, așezări ce au beneficiat de mai multe campanii de cercetări arheologice, fiind și centrele cele mai importante ale civilizației dacice din bazinul Tisei Superioare. După destinația lor, uneltele au fost împărțite în: unelte agricole (brăzdarele de plug, secerile, coasele, cosoarele și o săpăligă), unelte de fierari și orfevrari (clești, dălți, perforatoare, creuzete, tipare, o nicovală și un ciocan), unelte pentru prelucrarea lemnului (topoarele, dălțile de lemn, răzuitoarele și icul), unelte utilizate pentru prelucrarea pietrei (ciocane) și unelte și obiecte de utilitate gospodărească (fusaiiolele, greutățile de lut și „calapoadele” din lut

⁷⁹ Mulțumesc domnului dr. I. Stanciu, responsabil de șantier, pentru posibilitatea de a utiliza materialul rezultat în urma campaniilor de cercetare arheologice.

⁸⁰ Material aflat în depozitele Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Maramureș din Baia Mare.

⁸¹ Mulțumesc regretatului dr. Al. V. Matei și dr. D. Băcucet-Crișan de la Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău pentru bunăvoința de a-mi pune la dispoziție materialele arheologice și rezultatele cercetărilor efectuate împreună cu dâșii în această așezare.

sau piatră, cuțite, sule, cârlige de pescuit, amnare, rîșnițe, foarfece sau diverse piese metalice cu diverse întrebuințări în viața de zi cu zi sau în practicarea diverselor ocupații).

VI. 4. 3. Arme și piese de echipament militar. Cele 232 de piese de armament, echipament de protecție și de harnașament provin din 52 de localități cu 58 de puncte de descoperire. Dintre acestea, la aproape jumătate (27 de puncte) nu se cunoaște locul exact al descoperirii, de obicei menționându-se în publicații doar *Din hotarul localității* sau *Din jurul orașului*. În ceea ce privește distribuția numerică și procentuală a pieselor de armament, de protecție, de călăreț și de cai, situația descoperirilor se prezintă în felul următor: vârfuri de lance – 88 de exemplare (37 %), umbo-ul de la scuturi – 35 (15 %), pinteni – 33 (14 %), spade – 32 (13 %), mânere de la scut – 16 (6 %), vârfuri de suliță – 12 (5 %), vârfuri de săgeți – 8 (3 %), călcâie de la lance și/sau de la suliță – 5 (2 %), cămași de zale – 2 (0,8 %) și un singur coif (0,4 %).

După cum se poate observa la prima vedere, principalele echipamente de protecție (cămașa de zale și coiful), lipsesc aproape cu desăvârșire. De altfel nu este un lucru surprinzător având în vedere tactica de luptă a populațiilor din acea perioadă din bazinul Tisei Superioare, unde lancea și spada reprezentau principalele arme de atac, iar scutul principala armă defensivă. Dintre armele ofensive se observă și lipsa totală a toporului și/sau a cuțitului de luptă.

VI. 4. 4. Piese de vestimentație și podoabe. Din această categorie fac parte, fibulele, în primul rând, diverse catarama, paftale, inele de curea, aplici, garnituri de centură, brățări, inele, mărgelile de sticlă, ace de cusut și de păr și pandantive.

VI. 4. 4. 1. Fibule. Din cele aproximativ 250 de fibule descoperite în 85 de situri arheologice, marea majoritate pot fi încadrate într-o categorie sau alta⁸². Din păcate în 7 cazuri se menționează doar descoperirea unor „fibule”. În acest caz nu se pot face nici un fel de precizări tipologice și numerice. Chiar dacă numărul de fibule este foarte mare, o mare parte (50%) sunt fragmentare. De obicei numărul fibulelor descoperite este de 1-2, sunt cazuri când, dintr-un singur sit sunt menționate 3, 5 (Izatumuli, Prešov-așezare), 8 (Săcălășău Nou), 13 (Soloncy) sau 20 de fibule (Ruskoe

⁸² În descrierea tipurilor de fibule am utilizat schemele tipologice și cronologice întocmite de O. Almgren (1923), K. Ambroz (1966), S. Cociș (2004), W. Jobst (1975), T. Kolnik (1965, 1981), M. Lamiová-Schmiedlová (1961), A. Rustoiu (1997) și alte ajustări la anumite categorii de fibule ale unor cercetători contemporani.

Pole-tumul). Cel mai mare lot de fibule provine din așezarea fortificată de la Mala Kopania (72 piese)⁸³.

VI. 4. 4. 2. Catarama, paftale și inele de curea. Cataramele se caracterizează în primul rând printr-o mare varietate, putând fi astfel bine tipologizate. Ele sunt reprezentate sub diferite forme, mai ales descoperirile din morminte. Marea majoritate sunt lucrate din fier, dar există și exemplare turnate din bronz sau argint. Pentru spațiul Tisei Superioare am utilizat tipologia cataramelor întocmită de V. Kotigoroško⁸⁴ (pentru primele șase tipuri) completată cu cea întocmită de K. Raddatz⁸⁵ și R. Madyda-Legutko⁸⁶. În total s-au descoperit un număr de 69 catarama. Dintre acestea 8 provin din cimitirul de la Zemplin iar 21 din așezarea fortificată și cimitirul de la Mala Kopania.

Paftalele reprezintă un tip de catarama specifice echipamentului purtat de bărbați, însă, pentru alte spații geografice, se pare și de către femei. Sunt cunoscute șase astfel de piese și se concentrează în două zone din bazinul Tisei Superioare, în arealul principalelor fortificații dacice din zonă: la Mala Kopania (două exemplare) și în Depresiunea Șimleului și anume la Marca (un exemplar), la Moigrad (două exemplare) și la Șimleul Silvaniei (două exemplare⁸⁷). Toate sunt specifice mediului dacic din perioada clasică (sec. I a. Chr. – I p. Chr.).

Inelele sau verigile de curea se numără printre numeroasele descoperiri de metal din bazinul Tisei Superioare. Se găsesc în toate așezările și fortificațiile cercetate, însă destinația lor nu este întotdeauna sigură. 19 inele/verigi simple au fost descoperite la Zemplin în 16 morminte (8,96 %), 16 din bronz și 3 din fier. Bazându-se pe descoperirile din mormintele de înhumăție, unde s-au descoperit astfel de inele în poziția lor în care erau utilizate, cercetătorii maghiari au ajuns la concluzia că ele îndeplineau funcția completă în legătură cu curele din materiale textile sau din piele⁸⁸. Inelele din această perioadă, fie că sunt din fier sau din bronz, sunt turnate. Ele pot fi o evoluție firească a curelelor cu încuietore cu inel ce cuprindeau inele din două părți ciocănite⁸⁹.

⁸³ KOTIGOROŠKO 2007, 67-89.

⁸⁴ KOTIGOROŠKO 1995, 97-98.

⁸⁵ RADDATZ 1957.

⁸⁶ MADYDA-LEGUTKO 1986.

⁸⁷ POP 2010, 417.

⁸⁸ VÖRÖS 1981, 121-122; VADAY/SZŐKE 1983, 103-107.

⁸⁹ RAFERTY 1985, 521-527.

VI. 4. 4. 3. *Aplici și garnituri de centură.* Garniturile de centură au fost descoperite, de obicei, în stare fragmentară. Piesele cele mai complete au fost găsite în mormântul 121 de la Zemplin⁹⁰. Acest tip de garnituri de centuri au fost denumite „norico-pannonice” în special pe considerentul răspândirii lor în această regiune. *Aplici de curea* s-au descoperit atât în situri La Tène cât și de epocă romană. În prima categorie se numără descoperirile de la Șimleu Silvaniei (*Uliu cel Mic* – formă circulară având pe corp profilaturi concentrice – 3,3 cm diametru, *Observator* și *str. M. Eminescu nr. 12* – un fragment) și Zemplin (în șase dintre morminte: M. 92, 106, 112, 121, 134, 136, în mantaua tumulului nr. 3 și 4 și într-una dintre secțiunile trasate lângă tumulul numărul trei).

VI. 4. 4. 4. *Brățări.* Brățările descoperite în bazinul Tisei Superioare sunt destul de numeroase printre piesele de podoabe datate în perioada studiată de noi. În număr de 58, ele au fost confecționate din fier, bronz, argint, sticlă și foarte rar, din aur (se cunosc două piese din acest metal, la Ostrovany și la Mala Kopania – *Cellenița*, unde sunt menționate garnituri de la o brățară din aur⁹¹). Brățările realizate din fier sunt și cele mai prost conservate. De obicei sunt netede și doar pe unele dintre ele sunt prezente ornamente și/sau nodozități. Din punct de vedere cronologic, brățările descoperite în bazinul Tisei Superioare se grupează în două segmente. 37 dintre ele aparțin perioadei de sfârșit a sec. II a. Chr. – prima jumătate a sec. I p. Chr., iar 21 brățări aparțin perioadei de la războaiele marcomanice până la sfârșitul sec. III p. Chr.

VI. 4. 4. 5. *Inele.* În zona Tisei superioare s-au descoperit 11 inele de deget. Inele din bronz sau din fier au mai fost menționate în literatură de specialitate, însă, datorită formei și profilului lor, ele fac parte din categoria inelelor-verigă folosite ca și accesorii de curea (Cap. VI. 4. 4. 2.). Într-un singur caz din Slovacia, la Kvakovce, este amintit un inel de mână sau o brățară cu cap de animal stilizat (șarpe). Având în vedere că nu există o reprezentare grafică a piesei și nu se dau dimensiunile ei, după descriere, se poate încadra în ambele variante. Din Slovacia estică sunt cunoscute 5 inele (câte unul la Bodrog și Cejkov, iar trei provin din cimitirul de la Zemplin), din nord-vestul României, din mediul dacic clasic, se cunosc 5 inele de deget (câte unul la Mirșid, Moigrad și Sărmășag și două la Șimleu Silvaniei - *Cetate*). Din Ucraina Ciscarpatică se cunoaște un singur inel descoperit în mormântul 1 de la Mala

⁹⁰ BUDINSKÝ-KRIČA/LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 290.

⁹¹ KOTIGOROŠKO/PROHNENKO/CIUBOTĂ/GINDELE/MARTA/ZOLTAN 2009, 76, nr. 44.

Kopania, iar din nord-estul Ungariei astfel de piese nu se cunosc pentru perioada studiată de noi.

VI. 4. 4. 6. Mărgele. Mărgelele au fost printre podoabele purtate de femei cu o largă răspândire în epoca antică. În special pe baza numeroaselor astfel de piese descoperite la Mala Kopania, cele descoperite în mediul dacic au fost împărțite, în funcție de decorul și forma lor, de către V. Kotigoroško în trei grupe principale: monocrome, policrome și cu „ochi”⁹². Cele mai numeroase sunt cele din prima grupă, din sticlă albă și vișinie, precum și cele străvezii de culoare albastră și verde.

În lucrarea destinată mărgelilor M. Tempelmann-Maczyńska încearcă să ofere o cronologie și o clasificare teritorială a tuturor descoperirilor de mărgel⁹³. După părerea cercetătoarei poloneze, tipurile cunoscute de la Zemplin și Mala Kopania sunt comune pe un teritoriu mai vast. Ca urmare ele nu pot fi considerate ca determinante din punct de vedere etnic, pentru că apar în mai multe culturi pe un teritoriu mai mare⁹⁴. O apariție masivă a mărgelilor în bazinul carpatic se pare că a avut loc în perioada romană târzie, în special în mormintele sarmatice din estul Ungariei.

VI. 4. 4. 7. Ace de păr (și de cusut). Acele de păr și acele de cusut au fost incluse în aceeași categorie deoarece în unele cazuri sunt imposibil de deosebit, în special cele care au supraviețuit incomplet. Erau fabricate în mod obișnuit din fier și bronz, dar nu lipsesc cele din os sau aur. Din bazinul Tisei Superioare sunt cunoscute 17 astfele de piese, dintre care 11 provin din cimitirul multicultural de la Zemplin (în 6,21% din toate mormintele).

VI. 4. 4. 8. Pandantive. Reprezintă o grupă destul de numeroasă de podoabe. Pentru epoca dacică clasică câteva pandantive provin de la Mala Kopania. Este vorba de două pandantive din bronz și unul din argint, ultimul, considerat cercel de către V. Kotigoroško. Cele mai numeroase pandantive ce provin din perioada târzie a epocii romane imperiale sunt pandantivele în formă de găleată. V. Kotigoroško împarte aceste pandantive în trei variante⁹⁵, dintre care primele două au fost confecționate din fier.

VI. 4. 5. Obiecte de toaletă și întreținere corporală. În această categorie au fost incluse ca și obiecte de toaletă și întreținere corporală piepteni, oglinzi, cuțite de ras (brici), pensete și alte obiecte considerate utile pentru procesul îngrijirii corporale.

⁹² KOTIGOROŠKO 1995, 121.

⁹³ TEMPELMANN-MACZYŃSKA 1985.

⁹⁴ MACZYŃSKA 1977, 67.

⁹⁵ KOTIGOROŠKO 1995, 158-159.

VI. 4. 5. 1. *Piepteni*. Din bazinul Tisei Superioare ne sunt cunoscuți un număr de 24 de piepteni, marea majoritate păstrați fragmentari. Toți provin din complexe databile în epoca romană. Din punct de vedere al distribuției geografice trei provin din nord-vestul României (Dindești – *Fosta Fermă C.A.P.*, Ghenci – *Lutărie*, Suplacu de Barcău – *Lapiș I*), 13 din estul Slovaciei (Blažice, Dúbravka – *Ferma Komanica*, Ostrovany, trei la Prešov – unu la *Pavlovičovo námestie* și doi la *Mýto*, Seňa – *Hliník*, Šebastovce – *Barca*-minim doi, Turnianske Podhradie, Zemplin – necropolă-3) și câte patru din Ucraina Ciscarpatică (la Soloncy sunt menționați patru plăci din os care pot proveni de la câțiva piepteni) și nord-estul Ungariei (Beregsurány – *Barátság kert*, trei exemplare de la Szirmabesenyő – *Berek-1* și *Din hotarul localității-2*).

VI. 4. 5. 2. *Oglinzi*. În mormântul simbolic nr. 167 de la Zemplin, o oglindă dintr-un aliaj din argint a fost descoperită. Partea din față este lustruită și mai închisă la culoare, pe când partea din spate este mai brută și mai luminoasă. Oglinda din mormântul de la Zemplin a fost descoperită alături de un inventar tipic dacic, datat în sec. I p. Chr. Având în vedere analogiile, este posibil să fie de origine sud-estică.

VI. 4. 5. 3. *Cuțit de ras (brici)*. Singurul cuțit întreg, din fier, folosit pentru ras, a fost descoperit în bogatul mormânt nr. 72 de la Zemplin. Sunt considerate cuțite pentru ras și alte două fragmente dintr-un obiect din fier descoperit în mormântul 23. Se poate spune astfel că astfel de piese apar, la Zemplin, într-un procent de 1,13 %. Mormântul 72 a aparținut unui adult tânăr, conform inventarului mormântului, un bărbat. Conform ceramicii din mormânt, acesta aparține culturii Przeworsk.

VI. 4. 5. 4. *Pensete*. În apropierea tumulului 15 de la Zemplin o pensetă cu capetele lățite și fragmente dintr-o a doua, au fost descoperite, prima din bronz, a doua din fier, probabil în legătură cu cimitirul⁹⁶.

VI. 4. 5. *Tezaure și descoperiri de monede izolate*. Caracterul monografic al lucrării include și repertorierea și analiza descoperirilor monetare aparținând celei de-a doua jumătăți a sec. II a. Chr. – sec. III p. Chr. din bazinul Tisei Superioare. Din punct de vedere monetar, această perioadă cuprinde etapa denumită convențional a doua fază a monetăriei geto-dacice⁹⁷ până în timpul împăraților Dioclețian (284-305) și Constabtius Chlorus (293-306). S-au descoperit un număr de aproape 5000 de monede, în 41 tezaure și 200 descoperiri izolate.

⁹⁶ BUDINSKÝ-KRIČA/LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 296.

⁹⁷ PREDA 1973, 403.

Monedele au fost analizate în ordine cronologică, primele aparținând monetărilor macedoneene și grecești (71 piese din 11 localități), urmate de imitații locale ale acestora. Câteva exemplare provin din Macedonia Prima și insula Thasos (tetradrahme) sau aparțin monetăriei celtice târzii (12 piese în trei localități). Numeroase sunt și descoperirile monetăriei locale dacice de tip Medieșu Aurit (217 piese din 18 localități). Tezaurele și descoperirile de drahme izolate din orașele Dyrrhachium și Apollonia sunt în număr foarte mare (Dyrrhachium: 26 localități cu 463 piese, iar din Apollonia 144 piese descoperite în 9 localități), locul lor fiind luat apoi de monedele romane, întâi republicane (1115 piese în 28 de localități) și apoi imperiale (142 localități, totalizând un număr de 4182).

VI. 5. Importurile romane din bazinul Tisei Superioare (sec. II – IV p. Chr.). Înaintea analizei propriu-zise a importurilor romane din bazinul Tisei Superioare în sec. II-IV p. Chr., a fost realizat un *Repertoriu* al tuturor importurilor din acest spațiu geografic, cu atât mai mult cu cât un astfel de catalog al pieselor romane pătrunse în *Barbaricum* nu există. Cu excepția vaselor din bronz și sticlă, nu au fost incluse piese romane pătrunse în spațiul dacic din perioada sec. II – I a. Chr. Acestea sunt foarte puține de altfel și au fost analizate în cadrul capitolelor privin piesele respective (podoabe, piese de armament, etc.).

VI. 5. 2. Analiza descoperirilor. Din Bazinul Tisei Superioare se cunosc până acum un număr de aproximativ 435 de piese de import romane datate pe perioada secolelor II – IV p. Chr.⁹⁸. Numărul relativ al pieselor este dat de faptul că, la publicarea unor piese, se precizează doar termenul de „import roman” sau, în cazul a două așezări (Sajókeresztúr și Seňa), „câteva fragmente de *terra sigillata*”. Oricum numărul celor nenominalizate nu poate fi prea mare, așa că putem aprecia totalul pieselor de import romane, descoperite, publicate și cunoscute până în prezent, din arealul amintit, la un număr de maxim 450.

Dintre acestea, marea majoritate o formează descoperirile de ceramică, 311 de piese provenind de la numeroase tipuri de vase (de la străchini, castroane, chiupuri, amfore, căni, boluri sau oale), care reprezintă 71% din totalul descoperirilor (217 fragmente ceramice provenind de la vase de uz comun, toate lucrate la roata olarului – 50% din totalul descoperirilor și 94 de fragmente și vase de tip *terra sigillata* – 21%).

⁹⁸ Fără a fi incluse descoperirile monetare (fiind considerate piese de schimb).

Urmează, ca număr de descoperiri, deși mult mai puțin numeroase, 25 de fragmente de la vase de sticlă provenind de la flacoane, pahare, boluri, tăvi, cupe și de la un balsamariu (5%), 24 de fragmente de la diferite piese de bronz, fragmentare: aplici de centură, nituri, verigi, lacăte, chei, garnituri de prindere de curea, suport de opaiț să alte diverse piese de îmbrăcăminte neprecizate (5%), 22 de piese de tipul materialelor de construcții: *pișcoturi* de paviment, tegule, olane și cărămizi (5%), 15 piese provenind de la diverse piese: altare, opaițe, clopoței, torques (3%), 12 fibule (2%), 12 mărgel (2%), șapte fragmente de la vase din bronz: ulcioare, străchini, strecurătoare, cupe sau toarta de la vase (1%), șase brățări (1%) și cinci piese de armament: două spade, două umbo-uri și un coif (1%)⁹⁹.

VI. 5. 4. Cronologia pieselor de import. Fiind o lucrare cu temă arheologică propriu-zisă, încercarea de a poziționa cronologic cât mai strâns categoriile de vestigii expresive în acest sens, reprezintă o miză principală. Din păcate datorită segmentului cronologic destul de restrâns și a conservării în timp a acelorași forme (în special ceramica *comună*), marea majoritate a importurilor romane descoperite în bazinul Tisei Superioare se datează *grosso modo* în segmentul corespunzător etapelor B₂-C₃ a epocii romane imperiale timpurii și târzii în *Barbaricum*. În această situația se află un număr de 211 piese din totalul de 321, reprezentând 65,9% din totalul importurilor. Restul de 34,1% dintre importuri se pot data mai restrâns pe parcursul sec. al II-lea (etapa B₂-B₂/C_{1a}), ultima treime a sec. al II-lea – prima jumătate a sec. III p. Chr. (etapa B₂/C_{1a}-C_{1b}), sec. III p. Chr. (etapa C_{1b}-C₂) și sec. IV p. Chr. (primele trei sferturi; etapa C₃). Câteva piese de import se datează mai pe larg, în sec. II-III p. Chr. (etapa B₂-C₂). Chiar dacă majoritatea pieselor de import romane se încadrează segmentului cronologic cuprins *gross modo* în sec. II-IV p. Chr. (etapele B₂-C₃), anumite piese au fost datate mai restrâns, doar pe perioada sec. II-III p. Chr. (etapele B₂-C₂). Este vorba de două fragmente ceramice de la vase de uz comun (Lompirt și Sâncraiu Silvaniei), un clopoțel (Streda nad Bodrogom) și o mărgelă din sticlă provenind de la Berea-*Togul lui Sultez*, încadrabilă tipului Tempelmann-Maczynska XXI.225f și încadrată cronologic pe durata etapelor B₂/C₁ – C₂ (a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. - a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.). Intensitatea maximă a importurilor se plasează în sec. III p. Chr. De la mijlocul sec. IV p. Chr. are

⁹⁹ Este posibil ca numărul descoperirilor unor categorii de piese de import romane să fie mai mare. Neexistând o lucrare care să cuprindă un Repertoriu al tuturor importurilor romane din bazinul Tisei Superioare, ele au fost repertoriolate în încercarea de a determina procentajul mai mare al ceramicii față de alte produse de import romane.

loc o reducere treptată a cantității pieselor aduse din imperiu, iar la sfârșitul acestui secol se constată chiar o diminuare a locuirii în aceste zone, și, implicit, a importurilor¹⁰⁰.

Cap. VII. Considerații finale. Analiza complexelor și materialelor datate de la sfârșitul sec. al II –lea a. Chr. până la sfârșitul sec. al III – lea p. Chr. a dovedit înaltul grad de dezvoltarea la care au ajuns populațiile bazinului Tisei Superioare în perioada amintită. Baza economiei o reprezenta agricultura și creșterea animalelor. Dovezi pentru practicarea agriculturii sunt numeroasele unelte agricole descoperite (brăzdare de plug, seceri, coase și săpăligi). Numeroase oase de animale descoperite în cele aproape 600 de așezări repertoriate demonstrează importanța vitelor în viața de zi cu zi a oamenilor din acea perioadă. Analizele osteologice efectuate ne permit să afirmăm și prezența, alături de cornute, a cailor și porcilor. Resursele suplimentare de hrană erau dobândite prin practicarea vânătorii, pescuitului și culesului.

Progresul agriculturii nu s-a putut realiza fără a exista un avans tehnologic în ceea ce privește prelucrarea metalelor. Sutele de unelte, armele, cât și existența unor centre meșteșugărești dovedesc că la populațiile din bazinul Tisei Superioare s-a produs trecerea de la producția simplă casnică la cea a meșterilor specializați. Ca urmare putem presupune că meșteșugurile s-au separat de agricultură. Paralel cu marile centre metalurice funcționau și ateliere mai modeste, plasate de regulă în preajma înălțimilor. În sec. II a. Chr., în viața Europei Centrale s-a generalizat roata olarului. Începând din această perioadă sunt cunoscute numeroase ateliere și chiar așezări întregi de olari, care asigurau necesarul de vase de o calitate deosebită, pentru teritorii întinse.

Relațiile comerciale sunt dovedite și de numeroase piese de import prezente în așezări și fortificații. O mare parte a acestora sunt produse de tip norico-panonic (fibule, catrame, centuri) sau italice (vase de bronz și sticlă). Nu lipsesc și contacte, indirecte, cu ținuturile baltice, dovedite prin prezența unor mărgelă din chihlimbar. Pentru perioada sec. I a. Chr. și sec. I p. Chr. importurile au avut un caracter mai redus, determinat în primul rând de distanța mare față de granițele romane. După războaiele daco-romane, pe parcursul primei jumătăți a sec. II p. Chr., se constată o scădere cantitativă a importurilor romane în această zonă, acestea se intensifică în timpul și mai ales după războaiele marcomanice, cunoscând o ascensiune în sec. III p.

¹⁰⁰ KOTIGOROŠKO 1995, 163-165.

Chr., mai ales în prima jumătate a lui. Este normal să presupunem că exportul populațiilor din bazinul Tisei Superioare era compus din produse tipice ale economiei rurale (grâne, cai, boi, vaci, piei, caș, sare, etc.). Din provincii se aduceau vase de bronz, aur și sticlă, obiecte de podoabă (în special piese de lux accesibile numai păturilor privilegiate ale populației).

Culturile arheologice ale populațiilor bazinului Tisei Superioare se definesc, în multe privințe, în funcție de pătrunderea unor elemente etnice străine, iar în ultima etapă, prin gradul de expansiune romană în bazinul carpatic. Mari mutări de populații, regroupări și amestecurile care s-au produs în acest areal geografic și care au cunoscut cea mai mare intensitate în perioada romană, au afectat definitiv istoria acestor populații, având ca rezultat final integrarea culturii materiale în zonă.

Spațiul nord-vestic al României (încusmând o suprafață de cca. 15.600 km²), parte componentă a mai întinsei regiuni a Tisei superioare, se afla, ca teritoriu barbar, în vecinătatea nord-nord-vestică nemijlocită a graniței *Daciei Porolissensis*. Datele arheologice cunoscute astăzi, alături de cele câteva informații literare, susțin imaginea unui teritoriu tampon, situat între provincia Dacia și neamurile barbare din zona Carpaților nordici, nefiind de neglijat posibilitatea legăturilor în direcție vestică, spre Dunărea mijlocie. Începând cu etapa C_{1a}, respectiv odată cu războaiele marcomanice, bună parte a acestui teritoriu (exceptând microregiunile înalte și masiv împădurite) a fost colonizată de purtătorii culturii Przeworsk, foarte probabil că uneori fiind vorba și despre comunități mixte daco-germanice, structurate în teritoriile aflate mai spre nord, la o dată anterioară.

Porolissum asigură în această porțiune a *limes*-ului dacic punctul de greutate al sistemului defensiv roman, dar și al schimburilor comerciale cu *Barbaricum*-ul. Este suficient să amintim importanța centrului de aici pentru producția ceramicii fine cu decor ștampilat, producție translată începând cu partea finală a sec. II în mediul barbar din imediata vecinătate, apoi în întreaga regiune a Tisei superioare.

Datorită stadiului actual al cunoștințelor (există foarte puține așezări cercetate în măsură mai mare, iar descoperirile funerare sunt și ele extrem de puține) suntem nevoiți să acceptăm observația că imaginea actuală despre dinamica și intensitatea relațiilor economice dintre *Barbaricum*-ul din nord-vestul României și lumea provincial-romană, situație indicată de prezența importurilor romane, este destul de departe de realitate.

O statistică a diverselor categorii de importuri indică predominanța netă a ceramicii de factură romană (fină sau de uz casnic, în foarte mică măsură *terra sigillata*) și a monedelor (descoperiri izolate sau tezaure). Referitor la ceramică, cel puțin de la o anumită dată (mai probabil începând cu sec. III), este imposibil de judecat în ce măsură avem de a face cu importuri sau cu rezultate ale unei producții locale, care o copiase deja pe cea romană, atestată fiind prin mai multe centre de producție din *Barbaricum*-ul local. Se pare că un specific al regiunii a fost tocmai acela de spațiu care a mediat mai departe spre nord influențele puternice ale producției ceramice romane provinciale. În ceea ce privește descoperirile de monede, prezența pieselor descoperite izolat sau în situri, dar și a celor acumulate în tezaure, indică un punct de greutate între domniile lui Traianus și Commodus (98 – 192), segment căruia îi revine un procent de aproape 85% din totalul descoperirilor.

Pe de o parte, situația de ansamblu precizată acum se datorează cu siguranță și cercetărilor aflate încă la un nivel foarte restrâns, pe de alta nici măcar dinamica descoperirilor întâmplătoare intervenite în decursul vremii nu susține o altfel de interpretare. Chiar dacă în mod preliminar (având în vedere nivelul cercetării din regiune), eventual penuria produselor romane de lux ar putea fi explicată prin calitatea elitei barbare locale, centrele de putere din această perioadă aflându-se undeva mai spre nord. Situația se va schimba în etapa următoare (epoca timpurie a migrațiilor), așa cum ilustrează binecunoscutele tezaure (sau tezaurul) de la Șimleul Silvaniei.

Cu siguranță că interesele părții romane au fost cele legate de gestionarea relațiilor politico-militare, dar și de natură economică. Pe o anumită distanță în exteriorul graniței propriu-zise, cu focalizare în fața punctului de greutate pe care l-a reprezentat complexul roman de la *Porolissum*, apoi în vecinătatea acestuia, începând din a doua jumătate a sec. al II-lea, a fost generat un spațiu de interacțiune directă, a cărui amprentă culturală este dată de mediul provincial roman. Este un segment de teritoriu care, de fapt, ilustrează un spațiu periferic al lumii provinciale.

Cel puțin începând cu ultima treime a sec. II, adică după războaiele marcomanice, alături de daci, apar atestați cu siguranță și alți barbari. Aceste relații inter-barbare și urmările acestora pentru bazinul Tisei Superioare sunt greu de urmărit pe cale arheologică, însă de presupus a fi existat pentru o scurtă perioadă. Cel târziu cu începere din a doua treime a sec. III, sub aspectul culturii materiale, în întreaga regiune a Tisei Superioare mediul barbar a fost reconfigurat sub semnul civilizației provincial-romane, iar în imediata vecinătate a graniței diferențele dintre lumea barbară

și cea provincial-romană sunt estompate, așa cum rezultă din aspectul culturii materiale. La orizontală, cu referire la acest spațiu, se poate vorbi chiar de efectele unui anume tip de *romanizare*. Totuși, atât cât se cunoaște din totalitatea vestigiilor cunoscute până acum în acest areal, punctul de greutate al teritoriului aflat în afara provinciei *Daciei Porolissensis* pare a fi rămas unul de factură „barbară”, cu elemente specifice ale habitatului (așezări și cimitire), ale structurilor sociale și economice, cu manifestări tradiționale ale vieții spirituale.

Spațiul Tisei superioare, în perioada secolelor I î. Hr. – III d. Hr. a cunoscut mari mișcări de populații însoțite sau precedate de cele mai multe ori de acțiuni armate, pe fondul prăbușirii unor structuri sau uniuni de triburi (celți, sarmați, daci, germanici). A fost astfel un spațiu marcat de forța armelor, ceea ce a avut inevitabil repercusiuni directe asupra comunităților omenești existente aici, repercursiuni ce au făcut posibile existența unor culturi arheologice mixte. De cele mai multe ori culturile arheologice identificate aici cu greu pot fi atribuite cu certitudine unuia dintre grupurile etnice existente în acest spațiu.

Fiind o lucrare cu temă arheologică propriu-zisă, încercarea de a poziționa cronologic cât mai strâns categoriile de vestigii expresive în acest sens, a deschis numeroase alte probleme privind războinicii diferitelor comunități ce au viețuit în bazinul Tisei pe mai mult de patru secole. Începând cu invazia celților, trecând prin marile conflicte militare din timpul lui Burebista, Decebal sau războaielor marcomanice acești războinici au reprezentat motorul numeroaselor schimbări petrecute în acest spațiu. Dovada acestor conflicte și a existenței acestor pături sociale superioare sunt numărul foarte mare, de ordinul sutelor al armelor, pieselor de protecție, echipament militar și de harnașament descoperite în acest areal geografic. Pe baza rezultatelor obținute, de la sit la sit, pe măsura stadiului cunoștințelor, s-a încercat racordarea situației de ansamblu la cronologia central-europeană pentru *Barbaricum*-ul din epoca romană imperială. De reținut este faptul că acest sistem cronologic unitar pentru un teritoriu vast, presupune argumentarea diferențelor regionale, lucru posibil pe deplin în măsura elaborării unor tipologii și cronologii pe un spectru mult mai larg de obiecte arheologice.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

ALEKSEEVA 1982

E. M. ALEKSEEVA, *Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja*, SAI, 1982, 4-12.

ALMGREN 1923

O. ALMGREN, *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen*, Leipzig, 1923.

AMBROZ 1966

A.K. AMBROZ, *Fibuly yuga evropejskoj chasti SSSR (II v. don. e. - IV v. n. e.)*. Svod arkheologičeskikh istočnikov. D 1-30. Moskva 1966

ARDELEANU 2009

M. ARDELEANU, *Pinteni germanici din Barbaricum (sec. II-III p. Chr.)*, CRISIA XXXIX, 2009, 65-90.

BADER 1974-1975

T. BADER, *Descoperiri de „terra sigillata” în teritoriile situate la nord-vest de Dacia romană*, Sargetia 11-12, 1974-1975, 269-276.

BENADIK 1965

A.BENADIK, *Obraz doby laténskej na Slovensku*, SLOV. ARCHEOL., 19, 1965, 465-498.

BENNINGER 1937

E. BENNINGER, *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reihenberg und Leipzig, 1937.

BIBORSKI 1978

M. BIBORSKI, *Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej*, Materiały Archeologiczne, 18, 1978, 53-165.

BICHIR 1973

Gh. BICHIR, *Cultura carpică*, București, 1973.

BICHIR 1997

GH. BICHIR, *Die freien Daker im Norden Dakiens/Dacii liberi din nordul provinciei Dacia*, Romani și barbari la frontierele Daciei romane / Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens, ActaMP, 21, Zalău, 1997, 785-800.

BÓNA 1961

I. BÓNA, *Az újhartyáni germán lovassír*, ArchÉrt, 88, 1961, 192-209.

BONA 1986

I. Bóna, *Római kor, Szabolcs-Szatmar megye műemléki*, 1, Budapest, 1986, 15-43.

BUDINSKÝ-KRIČA/LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990

V. BUDINSKÝ-KRIČA, M. LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, *A late 1st. Century B.C.-2nd century A.D. cemetery at Zemplín*, SlA. 38/2, 1990, 245-344.

CZARNECKA 2004

K. CZARNECKA, *Zum Totenritual der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur*, in A. Kokowski/C. Leiber (Hrsg.), *Die Vandalen – Die Könige. Die Eliten. Die Krieger. Die Handwerker*, Lublin, 2004, 273-294.

DĄBROWSKA 1996

T. DĄBROWSKA, *Frühe Stufen der Przeworsk-Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa*, in Z. Woźniak (Red.), *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten in der Zeit um Christi Geburt)*. Materialien des Symposiums – Kraków 26. – 29. April 1995 (Kraków 1996), 127-142.

DÖRNER 1971

E. DÖRNER, *Dacii și sarmații din secolele II-III în nord-vestul României*, Apulum, 9, 1971, 681-692.

DUMITRAȘCU 1972

S. DUMITRAȘCU, *O locuință descoperită în stațiunea arheologică „Șuculeu” de la Medieșu Aurit*, Apulum X, 1972, 669-683.

DUMITRAȘCU 1993

S. DUMITRAȘCU, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul și nordul-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993.

DUMITRAȘCU 1997

S. DUMITRAȘCU, *Omnis Barbaria*, ACTAMP, XXI, 1997, 305-366.

DUMITRAȘCU/BADER 1967

S. DUMITRAȘCU, T. BADER, *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit*, ActaMN, 4, 1967, 107-126.

DUMITRAȘCU/BADER 1967

DUMITRAȘCU, S., BADER, T., *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit*. Satu Mare, 1967.

EGGERS 1951

H.J.EGGERS, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg, 1951.

GINALSKI 1991

I.GINALSKI, *Ostrogoi kablakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna/Bügelsporen der Przeworsk-Kultur. Eine Typologische Klassifikation*, Przegląd Archeologiczny, 38, 1991, 53-84.

GINDELE 2007

GINDELE, R., *Așezarea din epoca romană de la Tășnad-Sere, Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*, Cluj-Napoca – Satu-Mare, 2007, 43-61

GINDELE 2008

R. GINDELE, *Stadiul cercetărilor din epoca romană și prima epocă a migrațiilor din Bazinul Tisei Superioare*, StComSM, XXII/I, 2008, 117-148.

GINDELE 2009

R. GINDELE, *Probleme legate de producția ceramicii șampilate în bazinul Tisei superioare*, Studii privind istoria economică a Daciei romane II, Timișoara, 2009.

GINDELE 2010

R. GINDELE, *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlung im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens*, Satu Mare, 2010.

GINDELE/ISTVANOVITS 2009

R. GINDELE, E. ISTVÁNOVITS, *Die römerzeitliche Siedlung von Csengersima-Petea*, Satu Mare, 2009.

GLODARIU 1978

I. GLODARIU, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1978.

GLODARIU/IAROSLAVSCHI 1979

GLODARIU, E. IAROSLAVSCHI, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1979.

GODŁOWSKI 1970

K. GODŁOWSKI, *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Kraków, 1970.

GODŁOWSKI 1977

K. GODŁOWSKI, *Opatów, Gemeinde Opatów, Woiwodschaft Częstochowa (Ein Gräberfeld der jüngeren Kaiserzeit)*, RA, 1977, 24-33.

GODŁOWSKI 1978

K. GODŁOWSKI, *Zu Besiedlungsveränderungen in Schlesien und den Nachbarräumen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit*, PraceA, 26, 107-132.

GODŁOWSKI 1981

K. GODŁOWSKI, *Kultura przeworska*, în *Prahistoria ziem Polskich*, Tom V, Wrocław - Warszawa- Kraków - Gdańsk, 1981, 57-120

GODŁOWSKI 1984

K. GODŁOWSKI, „*Superiores Barbari*” und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen, SlA., 32/2, 1984, 327-350.

GODŁOWSKI 1986

K. GODŁOWSKI, *Gegenseitige Beziehungen zwischen der Wielbark und der Przeworsk-Kultur. Veränderungen ihrer Verbreitung und das Problem der Gotenwanderung*, Peregrinatio Gothica I, Lodz, 1986, 125-152.

GODŁOWSKI 1992

K. GODŁOWSKI, *Die Przeworsk-Kultur. În: Beiträge zum der Germania des Tacit, Teil II*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil-Hist. Klasse, dritte Folge, Nr. 195, 1992, 9-90.

GODŁOWSKI 1992a

K. GODŁOWSKI, *Germanische Wanderungen im 3. Jh. V. Hr. – 6. Jh. N. Hr. und ihre Widerspiegelung in den historischen und archäologischen Quellen*, Peregrinatio Gothica III, Fredrikstad, 1992, 53-75.

GODŁOWSKI 1992b

K. GODŁOWSKI, *Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten*, in: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Krakow - Karniowice 3.-7. Dezember 1990, Kraków, 1992, 23-54

GODŁOWSKI 1993

K. GODŁOWSKI, *Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken-Einwanderungen, politische und militärische Kontakte*, SpNova 9/1, 1993, 65-89.

GODŁOWSKI 1994

K. GODŁOWSKI, *Die Synchronisierung der Chronologie des germanischen Fundstoffes zur Zeit der Markomannenkriege*, in: H. Friesinger, J. Tejral, A. Stupner (Hrsg.), Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen. Spisy Arch. Ustavu AV CR Brno 1 (Brno 1994), 115-128

GODŁOWSKI 1994

K. GODŁOWSKI, *Chronologie der germanischen Waffengräber*. In: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994, Lublin/Marburg, 1994, 169 -178.

GOSTAR 1968

N. GOSTAR, *O stare de alarmă pe limesul de vest al Daciei în jurul anului 200*, „An. Ştiinţ. Univ. Al.I. Cuza Ist. Filol.”, 14, 1968, 93-102.

GUDEA 1994

N.GUDEA, *Dacia Porolissensis und die Markomannenkriege*, Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen, 1, Brno, 1994, 371-386

GUDEA/BAJUSZ 1982

N. GUDEA, I. BAJUSZ, *Mărgele romane la Porolissum (I)*, ActaMP VI, 1982, 23-40.

HAJNALOVÁ 1978

E. HAJNALOVÁ, *Preh'ad nálezov a analýz rastlinných makrozvyškov z archeologických výscumov*, în *Archeol. Výsk. A Nál. na Slov.* v r. 1977, Nitra, 1978, 78-91.

HAMPEL 1880

I. HAMPEL, *Hazai adatok az archaeoloiához*, *ArchÉrt*, 14, 1880, 211-216.

HAMPEL 1892

J. HAMPEL, *A n. múzeumi régiségtár gyarapodása 1892 áprilistól szeptember végéig*, *ArchÉrt*, 12, 1892, 372-380

HAMPEL 1896

J.HAMPEL, *A bronzkor emlékei Magyarhonban III (Altertümer der Bronzezeit in Ungarn)*, Budapest 1896.

Henning 1977

J. HENNING, *Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u. Z.*, *Zeitschrift für Archäologie*, 11, 1977, s. 181-206.

HORED T 1973

K. HORED T, *Archäologische Deutung. Zur Deutung der Siedlung und Gräberfelds von Medieşul Aurit, jud. Satu Mare, Apulum*, 11, 1973, 83-89.

IONIŢĂ 1997

I. IONIŢĂ, *Die freien Daker an der nordöstlichen Grenze der Provinz Dakien (Dacii liberi la graniţa nord-estică a provinciei Dacia romană)*, *Romani şi barbari la frontierele Daciei romane / Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens*, *ActaMP*, 21, Zalău, 1997, 879-905.

Istvánovits 1990

E. ISTVÁNOVITS, *A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei. 2—3. századi sírok Tiszavasváriból. — The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region 2nd-3rd century burials in Tiszavasvári*. *JAMÉ* 28-29 (1984-1986) 1990, 83-113.

ISTVÁNOVITS 1993

E. ISTVÁNOVITS, *Some Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age*, *VýcPravek*, 4, 1993, Košice, 127-142.

ISTVÁNOVITS/KULCSÁR 1992

E. ISTVÁNOVITS, V. KULCSÁR, *Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső Kárpát-medencei Barbaricumban*, JAME 30-32 (1987-1989), 1992, 47-96.

ISTVÁNOVITS/KULCSÁR 1994

E. ISTVÁNOVITS, V. KULCSÁR, *Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd-3rd centuries A. D. In the Great Hungarian Plain*, în: C. von Carnap-Bornheim (Hrsg.), *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994*, (Lublin/Marburg 1994), 405-416.

ISTVÁNOVITS /KULCSÁR/VON CARNAP-BORNHEIM 2006

E. ISTVÁNOVITS, V. KULCSÁR, C. VON CARNAP-BORNHEIM, *Das kaiserzeitliche Kriegergrab von Tiszalök-Rázompuszta in der Geschichte des 3. Jahrhunderts am Oberlauf der Theiss*, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 36, 2006, 89-115. LCSÁR 1992

KOBAL 1993-1994

J. V. KOBAL, *Kultura przeworska na ukrainie Zakarpackiej*, *WiadA* 53, 1993 – 1994, 31-56.

KOTIGOROŠKO 1994

V. G. KOTIGOROŠKO, *Problèmes de la chronologie de la culture dace de la région de la Haute-Tisza*, în *Relations thraco-illyro-helléniques*, Bucarest, 1994, 304-314.

KOTIGOROŠKO 1995

V. G. KOTIGOROŠKO, *Ținuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n. - IV e.n. (Perioadele La Tène și romană)*, București, 1995.

KOTIGOROŠKO 1997

V. G. KOTIGOROŠKO, *Ceramică ștampilată din regiunea Tisei Superioare, Römer und Barbaren an den Grenzen des Römischen Dakiens*, *ActaMP*, XXI, Zalău, 809-832.

KOTIGOROŠKO 1998

V. G. KOTIGOROŠKO, *Tumulii din perioada romană târzie de lângă satul Lazuri (jud. Satu Mare)*, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, 2, București, 1998, 398-407.

Kotigoroško 2009

V. G. KOTIGOROŠKO, *Mala Kopania-micromonografie*, Satu Mare, 2009.

Kotigoroško și colab. 2000-2004

V. G. KOTIGOROŠKO, V. PROHNENKO, V. CIUBOTĂ, L. MARTA, R.GINDELE, *Mala Kopania-rezultatelor cercetărilor din 2004*, StComSM XVIII, 2004, 48-73.

LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969

M. LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, *Römerzeitliche Siedlungskeramic in der Südoslowakei*, în SIA, XVII – 2, Bratislava, 1969, 401 – 501.

MARTA/GINDELE 1998-1999

L. MARTA, R. GINDELE, *Săpăturile de salvare de la Apa*, StComSM, XV-XVI, 267-276.

MATEI 1986

AL. V. MATEI, *Raport de activitate al Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău pe anul 1985*, ActaMP, X, 1986, 801-807.

MATEI 1997

AL. V. MATEI, *Die Töpferöfen für graue stempelverzierte Keramik aus Zalău/Cuptoarele pentru ars ceramica cenușie ștampilată descoperite la Zalău*. Romani și barbari la frontierele Daciei romane / Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens, ActaMP 21, Zalău, 1997, 367-455

MATEI/STANCIU 2000

AL. V. MATEI, I. STANCIU, *Vestigii din epoca romană (sec. II- IV p. Chr.) în spațiul nord-vestic al României*, Zalău – Cluj-Napoca, 2000.

NÉMETI/GINDELE 1997

J. NÉMETI, R. GINDELE, *Beiträge zur Geschichte des Careigegend im 2.-4. Jahrhundert / Contribuții la istoricul zonei Careilor în secolele II-IV p.Chr*, Romani și barbari la frontierele Daciei romane / Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens, (ActaMP, 21), Zalău, 1997, 599-703.

OLEĐZKI 1999

M. OLEĐZKI, *Zu den Trägern der Przeworsk-Kultur aufgrund schriftlicher und archäologischer Quellen*, EAZ. 40, 1999, 43-57.

OLEŢDZKI 2000

M. OLEŢDZKI, *La Tène culture in the Upper Tisa Basin*, EAZ, 2000, 507-530.

OLEŢDZKI 2001

M. OLEŢDZKI, *The Przeworsk culture in the Upper Tisza Basin – an outline of problems*, EAZ 42, 2001, 195 – 210.

OPREANU 1998

H. OPREANU, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998.

PIETA 1982

K. PIETA, *Die Puchow-Kultur*, Nitra, 1982.

POP 1997

H. POP, *The Repertoire of discoveries from the Roman age beyond the limes on the territory of Sălaj county (2-4 centuries A. D.) / Repertoriul descoperirilor de epocă romană din afara limesului pe teritoriul județului Sălaj (secolele II-IV p. Ch.)*, Romani și barbari la frontierele Daciei romane / Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Dakiens, ActaMP, 21, Zalău, 1997, 457-486.

RAFTERY 1985

B. RAFTERY, *Anneaux creux formés de deux plaques de metal en Europe latènienne*, în *Celti ad Etruschi nell'Italia centrosettentrionale dal V secolo a. C. alla romanizzazione*. Atti del colloquio internazionale Bologna 12-14 aprile 1985. Fonti e Studi 10, Bologna 1985, 521-527.

RICHTOFEN 1930

B. VON RICHTOFEN, *Néhány III. Századbeli vandál lelet Szabolcs vármegyéből (Einige vandalische Fundstücke des 3. Jahrhunderts n. Chr. aus dem comitat Szabolcs)*, Arch Ért 44, 1930, 238-240.

RUSTOIU 2002

A. RUSTOIU, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

RUSTOIU 2004

A. RUSTOIU, *Sarea Maramureșului și așezările dacice de pe Tisa superioară*, Marmatia, 7/1, 2004, 210-217.

STANCIU 1992

I. STANCIU, *Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î.H și mileniul I d.H în județul Maramureș*, în EphNap 2, 1992, 169-191.

STANCIU 1993

I. STANCIU, *Sondajele efectuate la Bicz, jud. Maramureș*, în EphNap 3, 1993, 261-272.

STANCIU 1995

I. STANCIU, *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, EphNap 5, 1995, Cluj-Napoca, 139-226.

STANCIU/MATEI 2004

I, STANCIU, AL. V MATEI, *Sondajul din așezarea de la Bocșa-“La Pietriș” (com. Bocșa, jud. Sălaj). Contribuții la determinarea etapei de început a epocii romane imperiale târzii în nord-vestul României*, Orbis Antiquvs-Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 2004, 755-778.

TEMPELMANN-MACZYNSKA 1985

M. TEMPELMANN-MACZYNSKA, *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum (Römisch-Germanische Forschungen 43)*, Mainz am Rhein, 1985.

VADAY/SZŐKE 1983

A.H. VADAY, B.M. SZŐKE, *Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten*, în Communicationes archaeologicae Hungariae, Budapest, 1983, 88-132.

VAKULENKO 1977

L.V. VAKULENKO, *Pamyatki pidgir'ya Ukrain's'kych Karpat pershòì polovyny I tisyachollettya n. e.*, Kiï, 1977.

VASILIEV/RUSTOIU/BALAGURI/COSMA 2002

V. VASILIEV, A. RUSTOIU, BALAGURI, COSMA, *Solotvino-Cetate (Ucraina Subcarpatică). Așezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu (Habitats de l'époque du bronze, de la second ere du fer et du Moyen-âge précoce)*, Cluj-Napoca, 2002.

VENDE 1909

VENDE, *Szatmar vármegye őskora. Szatmar vármegye. A Magyarország vármegyei és városai központi szerkesztő bizottságának felügyelete alatt irták a Szatmar megyei hely munkatársak*, Budapest, 1909.

VÉGH 1974-1975

K. VÉGH, *Régészeti adatok észak-magyarország I. sz. I-IV. Századi történetéhez*, HOME XII-XIV, 1974-1975, 65-114.

WOŹNIAK 1992

Z. WOŹNIAK, *Zur Chronologie der Keltischen Siedlungsmaterialien aus Schlesien und Klempolen*, in: *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet*, Krakow – Karniowice 3.-7. Dezember 1990, (Kraków 1992), 9-19.

WOŹNIAK 1994

Z. WOŹNIAK, *Wczesna faza kultury przeworskiej na wyżynie Sandomierskiej*, in (Red. J. Gurby/ A. Kokowski) *Kultura Przeworska I. Materiały z konferencji* (Lublin 1994), 127-146.

ZIELING 1989

N. ZIELING, *Studien zu germanischen Schilden der Spätlatène – und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, Oxford, 1989.

ZOLTAI 1941

L. ZOLTAI, *Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy*, in *Laurea Aquicenses II. Dissertationes Pannonicae Ser. II/ 11*, Budapest, 1941, 269-308.